

PULÉ'ANGA 'O TONGA

***Lipooti 'a e
Minisita ma'ae Toutai
ki he ta'u 1997***

PULÉ'ANGA 'O TONGA

***Lipooti 'a e
Minisita ma'ae Toutai***

ki he ta'u 1997

Koe ngaahi fakamatala ni na'e fa'u 'ehe Potungaue Toutai 'a e Pule'anga Tonga.

Fokotu'utu'u 'e Silika Ngahe, koe tokotaha ngaue 'ihe fakamatala kihe Toutai,
he Va'a Ngaue kihe ngaahi Me'a Mo'ui 'o Tahi 'ihe SPC (Secretariat of the Pacific Community)

Paaki 'ihe 'ului 'ofisi o e SPC (Noumea) 'aki 'a e tokoni fakapa'anga 'a e Pule'anga Falanise.

Kakano 'o e Tohi

	Peesi
1. Tohi Fakahoko	1
2. Fokotu'utu'u Ngaue	3
2.1 Filosofia	3
2.2 Visone	4
2.3 Ngaahi Kaveinga Tefito 'a e Potungaue Toutai	5
3. Ngaahi Va'a	5
3.1 Tataki/Pule Ngaue mo e Ngaue Faka'ofisi (EMAS)	5
3.1.1 Kau ngaue mo e fakalalakaka 'o e kau ngaue	5
3.1.2 Va'a Polisi mo e Palani (PP)	8
3.1.3 Pa'anga	13
3.1.4 Va'a Ma'u'anga Fakamatala/Komipiuta	15
3.2 Fekumi fakatoutai & fakalalakaka (FRD)	17
3.2.1 Faama Toutai Fakatotolo	17
3.2.2 Savea koloa mo e tauhi	20
3.2.3 Va'a Fakalalakaka 'o e Toutai Fakakomesiale	21
3.2.4 Va'a 'Osenikalafi	23
3.3 Va'a pule'i 'o e toutai (FMD)	23
3.3.1 Tauhi mo e Laiseni	23
3.3.2 Va'a Fakahoko Ngaue	30
3.3.3 Va'a Fakamaketi mo e Fakalalakaka 'o e Maketi	32
3.3.4 Tafa'aki Pule'i 'a e Tu'unga 'o e Ola 'o e Ika	36
3.3.5 Ngaue ki tu'a	36
3.3.6 Va'a Toutai 'i Vava'u	38
3.3.7 Va'a Toutai 'i Ha'apai	40
4. Ngaahi Me'a Kehe	42
4.1 Talite Toutai mo e Pule'anga 'Amelika	42
4.2 Faka'osi	42

Liisi 'o e ngaahi Fika

Peesi

Fika 1	: Katoa 'o e ika na'e fakahifo 'i he Maketi Tuimatamoana mei he vaka toutai valu 'i he mahina takitaha. Ko e peseti 'e 68 'o e katoa 'o e ika na'e fakahifo 'i he 1997 'i he Maketi Tuimatamoana na'e ma'u mei he vaka toutai valu.	11
Fika 2	: Ika na'e fakahifo 'i he Maketi Tuimatamoana mei he taumata'u loloto 'i he mahina takitaha. Ko e peseti 'e 23 'o e katoa 'o e ika na'e fakahifo 'i he 1997 'i he Maketi Tuimatamoana na'e ma'u ia mei he taumata'u loloto.	11
Fika 3	: Ika na'e fakahifo 'i he Maketi Tuimatamoana mei he kau faktau ika mei Ha'apai 'i he mahina takitaha. Ko e peseti 'e 12 'o e katoa 'o e ika na'e fakahifo 'i he 1997 'i he Maketi Tuimatamoana koe fua ia mei Ha'apai 'o toe fakatau atu 'i Tongatapu ni.	12
Fika 4	: Ko e peseti pe 'e 25 'o e katoa 'oe ika na'e fakahifo 'i he Maketi Tuimatamoana na'euta atu ki tu'apule'anga 'i he 1997 'aia ko e kalasi 'o e valu.	12
Fika 5	: Ko e peseti 'e 75 'o e katoa 'o e ika na'e fakahifo 'i he Maketi Tuimatamoana na'e fakatau/faka'aonga'i fakalotofonua 'i he 1997	12
Fika 6	: Katoa 'o e ika na'e fakahifo 'i he Maketi Tuimatamoana 'i he mahina takitaha, 'Oku faka'avalisi 'oku laka hake 'i he toni 'e 10 'i he mahina mei Siulai ki Tisema.	13
Fika 7	: Sitafu-hoko mei he ta'u fakapa'anga 1994/95 ki he 1996/97.	14
Fika 8	: Sitafu-ta'ehoko mei he tau fakapa'anga 1994/95 ki he 1996/97.	14
Fika 9	: Fefolau'aki mo e fetu'utaki mei he ta'u fakapa'anga 1994/95 ki he 1996/97.	15
Fika 10	: Tauhi mo fakalele ngaue mei he ta'u fakapa'anga 1994/95 ki he 1996/97.	15
Fika 11	: Totongi 'o e koloa mo e ngaahi ngaue mei he ta'u fakapa'anga 1993/94 ki he 1995/96.	15
Fika 12	: 'Esitimeti pa'anga ngaue fakakatoa 'a e Potungae Toutai mei he ta'u fakapa'anga 1993/94 ki he 1995/96.	15

Lisi 'o e ngaahi Tepile

	Peesi
Tepile 1 : Fokotu'u mo e hiki-fakalaka 'i he 1997.	5
Tepile 2 : Sitafu-hoko mo te'eki-sitafu-hoko 'i he Potungaue Toutai 'i Tisema 31,1997.	6
Tepile 3 : Ako fakalotofonua/muli taimi nounou, uekisopu mo e fakataha lolotonga e 1997.	7
Tepile 4 : Kau ngaue 'ofa.	8
Tepile 5 : Fakaikiiki 'o e poloseki mo e fakamole.	10
Tepile 6 : Katoa 'oe ika na'e fakahifo 'i he Maketi Tuimatamoana 'i he mahina takitaha.	10
Tepile 7 : Fakafehoanaki 'o e peseti tupu/holo ki he 'estimeti pa'anga ngaue.	13
Tepile 8 : Peseti 'o e pa'anga ngaue.	14
Tepile 9 : Totongi fakatau atu ki he fa'ahinga.	18
Tepile 10: Fiema'u mo e fa'ahinga lalahi 'oku fiema'u ki he maketi.	18
Tepile 11: Ko e ngaahi 'aho toutai 'a e MFV <i>Albacore</i> ki he 1997.	22
Tepile 12: Ngaahi folau toutai 'a e MFV <i>Ekiaki</i> 'i he 1996 mo honau ola.	22
Tepile 13: Fa'ahinga ika na'e toutai'i 'e he MFV <i>Ekiaki</i> in 1996.	22
Tepile 14: Ngaahi folau toutai 'a e MFV <i>Ngutulei</i> 'i he 1997 mo hono ola.	23
Tepile 15: Ngaahi kautaha 'oku nau fakatau atu ki tu'apule'anga 'a e ngaahi koloa mei tahi.	24
Tepile 16: Kongokonga lalahi 'o e koloa mei tahi 'oku uta atu ki tu'apule'anga ('i honau fa'ahinga) 'i he 1997.	25
Tepile 17: Lahi mo e mahu'inga FOB 'o e mokohunu na'e uta atu ki tu'apule- 'anga 'i he 1997.	26
Tepile 18: Lahi mo e mahu'inga FOB 'o e ika 'akaliume & feo na'e uta atu ki tu'a- pule'anga 'i he 1997.	29
Tepile 19: Ngaahi me'alele 'a e Potungaue 'i he 1997.	31
Tepile 20: 'Esitimeti angamaheni 1996–1997.	33
Tepile 21: 'Esitimeti fakalalakalaka 1996/97 mo e 1997/1998.	33
Tepile 22: Pa'anga humai na'e tanaki mei he 'aho 1 Siuali ki he 31 'o Tisema, 1997.	33
Tepile 23: Fa'ahinga mo hono fua mamafa 'o e koloa na'e tauhi mo fakamokomoko 'i he maketi.	34
Tepile 24: Lahi 'o e koloa me'atokoni mei tahi na'e fakahifo ki maketi.	34
Tepile 25: Ngaahi me'angaue mo honau tu'unga ngaue takitaha.	35
Tepile 26: Naunau.	35
Tepile 27: Katoa 'o e pa'anga humai na'e tanaki 'e he Va'a Toutai Ha'apai 1997.	41

Lisi 'o e ngaahi Fakanounou

AB Fishermen	:	Kauvaka Toutai
ARDP	:	Poloseki fakalalakalaka & Fekumi 'akuakalasa
CDS/ISIS	:	Sisitemi fa'ufakamatala komipiuta/sisitemi fakatahataha 'o e fakamatala
CFTC	:	Pa'anga 'a e Kominiueli ki he ngaue fakatekinikale
CITES	:	Konivesio fakavaha'apule'anga he fefakatau'aki 'o e ngaahi me'a mo'ui 'oku faka'au ke mole
CPUE	:	Ola toutai ki he 'iuniti ngaue
EDF	:	Pa'anga fakalalakalaka faka'ikonomika
EMAS	:	Tataki/pule ngaue faka'ofisi
FAD	:	Poe tohoaki ika
FAO	:	Kautaha Me'atokoni 'a e Pule'anga Fakatahataha
FFA	:	Kautaha toutai 'a e Pasifiki
FFC	:	Komiti toutai 'a e Forum
FIMCO	:	Friendly Island Marketing Co-operation
EMP	:	Palani fokotu'utu'u ngaue toutai
FOB	:	Totongi 'o e koloa te'eki hili ki ai e feleti mo e malu'i
FRD	:	Fekumi mo e fakalalakalaka faka-toutai
FY	:	Ta'u fakapa'anga
HP	:	Ha'apai
JICA	:	Kautaha tokoni fakavaha'apule'anga 'a Siapani
JOCV	:	Kautaha ngaue'ofa & Fetokoni'aki 'a Siapani
MLCI	:	Potungae Leipa, Fefakatau'aki & Ngaahi Ngaue'anga Iiki
MRAG	:	Kulupu fekumi ki he me'amo'ui 'o 'oseni
MSY	:	Ola fakapotopoto taha 'e ala to'o
MV	:	Vaka misini
MT	:	Toni metuliki
NFS	:	Va'a Toutai, Niuatoputapu
NUK	:	Nuku'alofa
NTT	:	Niuatoputapu
OIC	:	'Ofisa Pule
PEACESAT	:	Satelaite 'ahi'ahi ki he ako 'a e Pasifiki

PIMRIS	:	Sisitemi tanaki fakamatala ki he me'atahi 'a e Pasifiki
SOPAC	:	South Pacific Applied Geo-Science Commission
SPADP	:	Polokalama fakalalakalaka 'akuakalasa 'a e Pasifiki Saute
SPC	:	Komisoni Pasifiki Saute
SSTFP	:	Poloseki toutai iiki ki he tuna
TAF	:	Pa'anga tokoni fakatekinikale
UNCDF	:	Pa'anga tokoni fakalalakalaka 'a e Pule'anga fakatahataha
UNDP	:	Kautaha tokoni fakavaha'apule'anga 'a 'Amelika
UNIA	:	Aleapau fakahokongaue 'a e Pule'anga fakatahataha
USP	:	'Univesiti 'o e Pasifiki Tonga
VV	:	Vava'u

1. Tohi Fakahoko

'E Ho'o 'Afio

'Oku ou faka'apa'apa mo 'oatu 'a e Fakamatala Fakata'u 'a e Potungaue Toutai ki he ta'u 1997.

Ko e tokolahi 'o e kau ngaue tu'uma'u mo lau'aho ki he 'aho 31 'o Tisema 1997 na'e toko 98 mo e 13 'i hono fakahokohoko. Ko e tu'unga 'e 17 na'e kei 'ata.

Na'e kei hoko atu pe 'a e nounou 'i he kau 'Ofisa Ma'olunga koe'uhi ko e ako 'i muli mo e malolo ta'e ma'u vahenga. 'Oku fu'u fiema'u ha Tokoni Sekelitali (taha tekunikale) 'a ia 'oku 'amanaki 'a e Potungaue ke ma'u mei ha tokoni faka-tekunikale mei muli. Ko e nounou koia he 'Ofisa Ma'olunga 'oku ne fatongia'aki 'a e tokanga ki he kau ngaue, 'oku ne fakatuai 'a e fakalalakaka he kau ngaue mo hono fokotu'utu'u totonu 'a e fakalalakaka he kau ngaue mo hono fokotu'utu'u totonu 'o e Potungaue. 'Oku ne uesia foki 'a e ako'i 'o e kau ngaue.

'I he mahina Siulai ne felotoi 'a e Kautaha Me'atokoni mo e Ngoue (FAO pea mo e Polokalama Tokoni 'a 'Aositelelia (AusAid) ke na fengaue'aki he fekumi ki he toutai 'i he Pule'anga ni. Ko e ngaue ni na'e kau ki ai ha kau mataotao 'e toko valu pea mo e Tokoni Sekelitali (Pule'i).

Ne tali foki 'e he Pule'anga Siapani ke nau fakapa'anga ha vaka ki he Fekumi mo e Ako ki he Toutai Valu 'i he'enu Polokalama Tokoni 'a ia na'e fe'unga mo e US\$6.5 miliona. Na'e kau heni 'a e totongi ki he Kautaha Maruha 'a ia na'a nau fo'u e vaka. Ne lava foki mo hono teu'i fakataukei 'o ha kau 'Ofisa Tonga 'e toko fa 'i Siapani pehe ki he ngaahi naunau toutai mo e ngaahi kongokonga ki he misini mo hono 'omai 'o e vaka ki Tonga ni na'e kau kotoa ia he mahu'inga 'oku ha 'i 'olunga.

Na'e toho ki tahi e vaka, 'i Siapani he 'aho 30 'Okatopa 1997 hili ia hono fo'u he mahina 'e 8 pea afeitaulalo 'a Ho'o 'Afio ke faka-Huafa ko e Takuo, ko e vaka 'aki ia hono ua ke hingoa pehe, 'a ia ko e faka-Tonga ia 'o e Yellowfin Tuna.

Ko e kotoa 'o e 'Esitimeti Anga Maheni ki he Ta'u Faka-Pa'anga (TF) 1997/98 na'e lahi'aki 'a e 11% 'i hono fakafehoanaki mo e TF 1996/97. Ko e Tauhi mo fakalele ngaue na'e holo'aki 'a e 17.7% mei he \$95,901 (1996/97) ki he \$78,898 (1997/98) pea ko e ngaahi vouti kehe na'e hiki hake kotoa ki 'olunga.

Na'e lava hono fokotu'u e Komipiuta 'i he 'Ofisi 'i Vava'u mo e Maketi Tuimatamoana 'i Nuku'alofa. Kuo lava foki ke fokotu'u e 'initaneti fakakomipiuta 'a e 'Ulu'i 'ofisi 'i Sopu. Ko e ngaue ni kuo lava ai ke faingofua ange hono tanaki 'o e ngaahi fakamatala pea pehe ki he fetu'utaki mo e toenga 'o e kolope 'i he Potungaue ni.

'Oku kei hoko atu pe 'a e faifatongia 'a e ongo mataotao mei Siapani he va'a ngaue ki he me'a mo'ui 'i tahi ('Akuakalasa) 'o e Potungaue 'i hono fakapapau'i 'o e fa'ahinga ngaue 'e fe'unga mo Tonga ni hange ko hono fakafanau 'o e vasuva, mo hono fakatokolahi 'o e takaniko mo e 'Elili ke hoko ko ha ma'u 'anga pa'anga fo'ou he toutai.

Na'e fai foki ha fekumi ki hono faama'i 'o e Tofe 'i Vava'u he 1996 'e ha mataotao Siapani pea ko hono iku'anga ne 'ilo ai ko e mata'i tofe vaeua (mabe oyster) he taulanga Neiafu 'oku ola lelei 'aupito mo fakalotolahi. Ko e konga mahu'inga ko 'eni 'o e toutai 'e fai hono fakamatala fakaikiiki 'i he Palani Ngaue Toutai.

Ko e ngaue ki he Limu Tanga'u na'e fakahoko 'e he Kautaha Siapani (Horiuahi Co.) ne toe vakai'i 'i Tisema 1997. Na'e lahi hake he Toni 'e 400 ne uta ki muli he ta'u 1997. Ko e totongi na'e kei tu'u ma'u pe he seniti 'e 25 ki he kilo. Ko e ngaue 'ahi'ahi ko 'eni 'e hoko atu ha toe ta'u 'e taha (1998) ke vakai'i hono lahi 'o e Limu Tanga'u na'a lava ke a'u ki he Toni 'e 1500 ke uta.

Ko hono vakai'i 'o e fakalalakaka ki he toutai loloto mo e toutai mamaha na'e kei hoko atu pe he lolotonga 'o e ta'u. Pehe ki he ngaue ki hono vakai'i 'o e takaniko mo e 'elili tahi. Na'e kau ai hono

tanaki mo 'analaiso 'o e ngaahi fakamtala fakasitetisitika, vakai'i 'o e sitoka mo e ngaahi me'a mo'ui 'i tahi felave'i mo hono pule'i 'o e toutai.

Hili hono savea'i 'o e mokohunu 'a ia na'e tokoni'i 'e he Komisoni 'o e Pasifiki Saute (SPC) na'e mahino ai 'oku fu'u fiema'u ha tu'utu'uni ke fakaola mei he 'auha, ne tali ai 'e he Kapineta ha fakatapui ta'u 'e hongofulu, 'o kamata mei he 'aho 31 'o Tisema 1997 'o kau kotoa ki ai e Pule'anga ni 'i hano toutai'i 'o e mokohunu ke uta ki muli. Na'e fai e ngaahi tu'utu'uni ni koe'uhi ke toe fakaakeake e mokohunu. Koe'uhi ko e 'i ai e taimi fe'unga ki hono alea'i 'o e tu'utu'uni na'e lava pe ke pule'i 'a e kau fakatau atu. 'Oku 'ikai kau he tu'utu'uni 'a e toutai ki he ma'u me'atokoni.

Ko e fehokotaki 'i he va 'o e ngaahi kolo 'oku toutai mo e Potungaue 'oku hoko ia ko e kongu mahu'inga 'i he mafai 'o e Potungaue. Neongo 'a e nounou faka-kaungaue 'i he 'elia mahu'inga ni, 'oku kei fai pe 'a e ngaahi polokalama ki he tokanga 'a e kakai 'i he ngaahi lautohi, ngaahi kolisi mo e kakai fakalukufua. Na'e lava e ngaahi fakataha mo e ngaahi alea fekau'aki mo e fakatau atu 'oe ika fo'ou ki muli ke faakakaukau hano fakalalaka mo fakalelei'i 'o e tafa'aki ko 'eni 'i he toutai.

Na'e fakamahino 'e he Potungaue ki he kau Palani Ngaue Toutai 'e ne ngaahi fokotu'utu'u fekau'aki mo e fakalalaka 'o e toutai valu 'o hange ko ia 'oku ha he Fakamatala Fakata'u 'o e 1996. 'E ma'u e fakamatala kakato mei he kau mataotao he kamata'anga 'o e 1998.

'Oku kei hokohoko atu pe hono ma'u 'e he Potungaue 'a e ngaahi tokoni mei he ngaahi fonua foaki tokoni, pea pehe ki he ngaahi kautaha fakafeitu'u mo fakavaha'apule'anga. 'Oku 'i ai e tokanga makehe ki he vakafo'ou ki he Fekumi mo e Ako ki he Toutai Valu, MFV Takuo pea mo e Palani Ngaue Toutai Tonga. Na'e 'i ai e ngaahi tokoni mahu'inga ne ma'u mei he Komiuniti Pasifiki (SPC) mo e Kautaha Toutai 'a e Pasifiki (FFA).

Na'e kei hoko atu pe 'a e Sekelitali ke fakafofonga 'a e Potungaue 'i he ngaahi fakataha 'a e Kautaha Toutai 'a e pasifiki (FFA) pea pehe ki ha ngaahi alea kehe felave'i mo e toutai. Na'e hoko atu 'a e ngaahi alea he Tu'unga 'i 'Olunga ki he fakataha hono ua 'a ia na'e fai 'i Majuro, 'otu motu Masolo 'i Sune. Na'e fakafofonga'i 'a Tonga 'e he Minisita ki he Ngaue 'a e kakai, Fefakatau'aki mo e ngaahi Ngaue'anga, Sekelitali ki Muliki mo e Sekelitali mo e Tokoni Sekelitali mei he Potungaue. Na'e loto e fakataha ki ha ngaahi tefito'i mo'oni.

Na'aku taki 'a e kau fakafofonga ki he Fakataha fakata'u 'a e FAO na'e fai ki Loma 'a ia na'e kau ki ai 'a e Talekita Ngoue, Sekelitali ki he Toutai mo ha Tokoni Sekelitali mei he 'ofisi 'o e Palemia.

'I hono fakakatoa, 'oku ou fie fakamalo ki he kau ngaue he ngaahi ngaue kuo fakahoko lolotonga 'a e ta'u. Kapau 'e fiema'u ke a'usia 'e he toutai 'a e tu'unga ke a'u ki ai e fakalalaka pea 'oku 'ikai ha'aku veiveiua te nau kau kotoa ke fakahoko.

'Oku ou faka'apa'apa atu e Ho'o 'Afio ko e Tamaio'eiki Talangofua 'a e 'Afiona.

.....
Vaea,
Minisita ma'ae Toutai

2. Fokotu'utu'u Ngaue

Ne fa'ufa'u 'e he kau 'ofisa ma'olunga 'o e Potungaue Toutai pea nau fakahokohoko e ngaahi me'a 'oku mahu'inga'ia ai e Potungaue.

- I. Taumu'a/Afenga/Halakinikini (Direction)
- II. Ola-pau (Achieving)
- III. Tokanga (Caring)
- IV. Palanisi (Balanced)
- V. Fa'unga (Structured)

2.1 Filosofia

(a) Taumu'a/ Afenga/Halakinikini (Direction)

Fokotu'u ha fa'ahinga halakinikini/taumu'a mahino, 'oku fai ai ha femahino'aki fakalotofale, pea 'oku mahino ki he taha kotoa 'oku fengaue'aki mo e Potungaue. Ko e taumu'a, misiona mo e taumu'a-ngaue kuo fa'u 'oku pau ke faingofua hono vakai'i.

(e) Ola-pau (Achieving)

Fakahoko ha fa'ahinga tokoni pau ki hono leva'i fakapotopoto 'o e ma'u'anga mo'ui fakatoutai 'i Tonga ni pea 'i he taimi tatau 'oku ato 'a e fiema'u 'a e fa'ahinga 'oku nau ngaue'aki e ma'u'anga mo'ui mei tahi (kau (~) toutai, ~ ma'ume'atokoni, ~ hu atu ika ki tu'apule'anga, ~ mesaieniti ika, sosaieti, kautaha, pea mo e maketi).

(f) Tokanga-'ofa (Caring)

'Oange ha sevesi vaofi mo e kakai 'oku ne faka'ai'ai e fakalaka 'a e sosaieti, kau kasitoma, kau ngaue, ma'u'anga mo'ui pea pehe ki he 'ataakai.

(h) Palanisi (Balanced)

Pukepuke e tokanga fekau'aki mo e fiema'u 'a e sosaieti mo e taautaha ki hono leva'i 'o e ma'u'anga mo'ui mei tahi 'o fakatatau ki he ngaahi ma'u'anga fakamatala lelei 'oku ma'u ki hono fakatolonga mo tauhi.

(i) Fa'unga (Structured)

Fokotu'u ha fa'ahinga polisi ngaue, fakahoko ngaue mo e lao fakatatau ki he ngaahi taumu'a kuo fakapapau'i te ne lava 'o faka'ai'ai e potoi-ngaue, mataotao pea mo e fakapale'i 'o e ngaue lelei 'aki hono ngaue'aki 'o e ngaahi fokotu'utu'u fakangaue pau.

2.2 Visone

Ko e Potungaue Toutai 'i he Ta'u e 2000 ko ha kulupu:

- (a) Ko e kau ngaue 'oku nau ma'u e ngaahi taukei mo e mataotao 'oku fiema'u ki hono 'analaiso mo fa'u 'a e ngaahi polisi 'oku lelei te ne faka'ai'ai e leva'i fakapotopoto mo pule'i e ma'u'anga mo'ui mei tahi.
- (e) 'Oku ne hokohoko atu hono fakahoko ha sevesi 'oku mahu'inga ki hono fakalalaka ma'u pe 'o e sekitoa toutai.
- (f) 'Oku ne poupou ha ngaue'anga toutai 'oku lava ke ma'u mei ai ha tupu 'o fakatefito 'i he valu pea mo e ngaahi ma'u'anga mo'ui kehe mei he toutai.
- (h) 'Oku ne fakapapau'i e tu'unga 'o Tonga ko e fonua taki he Pasifiki Saute 'i he fakalalaka 'o e 'akuakalasa pea kau ki ai mo hono fakaili mo fakalahi e ma'u'anga mo'ui mei tahi.

- i) 'Oku ne pou pou ki he fakalalaka fakapotopoto 'o e toutai iiki 'a ia 'oku nau 'omai e ma'u'anga me'atahi fakalotofonua.

2.3 Ngaahi Kaveinga Tefito 'a e Potungaue

Ko e ngaahi kaveinga tefito faka-sitalatesika 'a e Potungaue Toutai ko e:

- (1) Fakalelei 'o e tu'unga fakalele ngaue 'o e Potungaue pea ke fakalahi mai e kau sitafu 'oku ma'u e tu'unga fakaako ki he ngaue.
- (2) Fakalelei'i e ngaahi 'ilo 'a e kau ngaue ki hono 'analaiso mo fa'u e ngaahi polisi ngaue 'oku lelei pea ke fakahoko foki ha palani sekitoa 'oku lelei pehe ki he founa 'oku vakai'i ai e ngaahi poloseki
- (3) Ngaue'aki ha founa tanaki pa'anga lelei pea lava ke pule'i lelei e pa'anga.
- (4) Fakalelei'i 'a e tu'unga hono tanaki 'o e ngaahi fakamatala/teita pea pehe ki hono malu'i 'o e teitapeisi saienisi, 'ikonomika, tekunikale mo e sosiale.
- (5) Fakalelei 'a e tu'unga e Potungaue ke ne fakahoko mo pukepuke hono vakai'i ma'u pe e tu'unga e tupu mo e holo e ma'u'anga mo'ui mei tahi, ke tokoni ki he founa pule'i mo tataki 'o e toutai 'a e fonua ni pea ke ma'u ai ha makatu'unga fakasaenisi ki hono fakapapau'i ha me'a ke fakahoko.
- (6) Fokotu'u ha polokalama faama tahi fakafonua 'oku laulotaha pea lava ke tokanga'i lelei.
- (7) Fakalahi e faingamalie ke ngaue'aki e fakamatala mo teita faka'oseni (ki he tahifo mo e tahake kae'u-ma'a e tafe 'a e 'au momoko mo e mafana).
- (8) Fokotu'u mo fakalelei e sevesi ki he fo'u'anga vaka mo e 'enisinia ki he ngaahi va'a kehe 'i he Potungaue pea pehe ki he ngaue'anga toutai.
- (9) Fokotu'u ha founa pule'i ngaue fakatoutai 'oku lava ke ne ato e fiema'u fakapisinisi mo e taumu'a toutai ma'ume'atokoni 'a e kau toutai, pea 'i he taimi tatau pe 'oku fakapapau'i e tolonga 'a e ma'u'anga mo'ui mei tahi.
- (10) Fakalelei'i e tu'unga 'o e maketi mo e maketi hu atu ki tu'apule'anga pea pehe ki he ngaahi tu'unga ke fakapapau'i 'oku lahi e hu ika ki tu'apule'anga pea mo e ma'ume'atokoni fakalotofonua 'i he ika pehe ki he ngaahi me'atahi kehe.
- (11) Fokotu'u ha founa pule'i e kualati 'o e ika ke fakapapau'i e mo'uilelei 'a e kau ma'ume'atokoni pea ke fakalalaka ai e kualati 'o e ika 'oku fakatau atu ki muli pea pehe ki he fakalotofonua.
- (12) Fokotu'u ha founa 'oku lava ke fakalele pe 'e he ngaue'anga toutai kinautolu 'o fakatefito 'i hono leva'i mo toutai'i fakapotopoto e valu mo e ngaahi ika loloto, pea ke faka'ai'ai e kau mai 'a e sekitoa taautaha 'i hono fakakaukau'i e founa toutai.
- (13) Fokotu'u ha polokalama fakahoko ngaue-ki-tu'a 'oku ne fakapapau'i hono fakahoko lelei 'o e ngaue/sevesi, pea 'oku fakakahoa 'aki e kau ngaue 'a e ngaahi poloseki 'oku fakahoko 'i he va'a kotoa (ngaahi polokalama ngaue).
- (14) 'Oatu ha ngaahi tokoni fakalahi ki hono fakalalaka 'o e fatongia makehe mo e ngaahi fiema'u 'a e fanga ki'i toutai iiki mo e komiuniti 'i he matafonua.

3. Ngaahi Va'a

'Oku vahevahe 'a e Potungaue ki he ngaahi tivisone (va'a lalahi) e 3; Tataki/Pule Ngaue mo e Ngaue Faka'ofisi (EMAS); Fekumi mo e Fakalalalaka Fakatoutai; Fakahoko Ngaue. Ko e Va'a EMAS 'oku toe vahevahe ia ki he va'a e 4; Kau-ngaue mo e Fakalalalaka 'o e Kau-ngaue, Polisi mo e Palani, Pa'anga pea mo e Ma'u'anga Fakamatala.

3.1 Tataki/Pule Ngaue mo e Ngaue Faka'ofisi (EMAS)

3.1.1 Kaungaue mo e fakalalalaka 'o e kau ngaue

Ko e va'a Polisi mo e Palani 'oku ne tokanga'i 'a e va'a ni talu mei he lolotonga poaki malolo ta'ema'u vahenga 'a e 'Ofisa 'oku ne tokanga'i 'a e va'a ni. Ko e tefito'i ngaue 'a e Va'a ko eni ko hono fa'u 'o e fakamatala ngaue ki he taha ngaue kotoa pe he Toutai (sitafu mo e leipa) 'o fepoupouaki mo e Va'a ki he Kaungaue Faka-Pule'anga 'a e 'Ofisi Palemia. Ko e kau ngaue 'i he va'a ni 'oku toko 8 (ko e kau sitafu hoko 'e 5 pe a mo e kau leipa 'e toko 3). Ko e kau sitafu hoko leva 'eni:

'Akauola	Sekelitali 'a e Toutai
Mafi 'Akauola	Tokoni Sekelitali 'a e Toutai ('Etimini)
Losaline Tafea	'Ofisa Ma'olunga (kau ngaue mo e fakalalalaka 'o e kau ngaue)
Tonga Fifita	Kalake faitaipe Kalasi II
'Anaseini T Hasiata	Toutai Akoako

Fokotu'u mo e hiki-fakalaka

Tepile 1: Fokotu'u mo e hiki-fakalaka 'i he 1997

Hingoa	Lakanga na'e 'i ai	Lakanga ne hiki/fokotu'u ki ai
'Ulunga Fa'anunu	'Ofisa Toutai Ma'olunga	'Ofisa Toutai Pule
Tevita Finau Latu	'Ofisa Toutai	'Ofisa Toutai Ma'olunga
Siotame Vaipuna	'Ofisa Teknikale Kalasi I	'Ofisa Toutai
Pouvalu Blake	'Ofisa Teknikale Kalsi I	'Ofisa Toutai
'Aisea Tu'ipulotu	'Ofisa Teknikale Kalasi II	'Ofisa Teknikale Kalasi I
Uanoa 'Ahoafi	'Ofisa Teknikale Kalasi II	'Ofisa Teknikale Kalasi I
Silika Ngaha	Tokoni Toutai Ma'olunga	'Ofisa Teknikale Kalasi II
Toma Kauvaka	Tokoni Toutai Ma'olunga	'Ofisa Teknikale Kalasi II
Tevita Mafi 'Ahoafi	Tokoni Toutai Ma'olunga	'Ofisa Teknikale Kalasi II
Sio 'Ofanoa	Tokoni Toutai	Tokoni Toutai Ma'olunga
'Isileli Ula	Tokoni Toutai	Tokoni Toutai Ma'olunga
'Inoke Mapuhola	Tokoni Toutai	Tokoni Toutai Ma'olunga
Tevita 'Atana	Tokoni Toutai	Tokoni Toutai Ma'olunga
Tevita Tonga'onevai	Tokoni Toutai	Tokoni Toutai Ma'olunga
Matafonua Langi	Toutai Akoako	Tokoni Toutai
'Aisea Vailea	Toutai Akoako	Tokoni Toutai
Vea Kava	Toutai Akoako	Tokoni Toutai
Tu'iniua Tupou	Toutai Akoako	Tokoni Toutai
Siosifa Fisi'ipeau	Toutai Akoako	Tokoni Toutai
Feuini Vi	Toutai Akoako	Tokoni Toutai
Koliniasi Hafoka	Toutai Akoako	Tokoni Toutai
Lupe Fakalelu	Toutai Akoako	Tokoni Toutai
'Emeline Tonga	Leipa Lau'aho	Toutai Akoako
Tevita Moa Ha'unga		Mate MFV Ekiaki
Viliani Tonga Vaka		'Enisia Pule MFV Albacore

Hoko atu Tepile 1

Hingoa	Lakanga na'e 'i ai	Lakanga ne hiki/fokotu'u ki ai
Tevita F Vaipuna		'Akauniteni
Tevita Talakai	Kalake Kalasi II	Kalake Kalasi I
Sekope Tiueti	Leipa Lau'aho	Toutai Akoako
Fotu Tu'i'onetoa	Leipa Lau'aho	Toutai Akoako
Sione Mailau	Leipa Lau'aho	Toutai Akoako
Talia'uli Napa'a	Leipa Lau'aho	Toutai Akoako
Siosaia Niumeitolu	Leipa Lau'aho	Toutai Akoako

Fakafisi, poaki malolo ke ako & malolo mei he ngaue fakapule'anga.

Ne fakafisi mei he Ngaue Fakapule'anga 'a Pouvalu Blake ko e 'Ofisa Toutai 'i he va'a 'Enisinia 'o kamata mei Ma'asi.

Ne tali foki e poaki malolo ako ta'u 'e 2 ta'ema'u vahenga 'o kamata mei he kongaloto 'o e 1996 'a Sosaia Tulua, Faipolokalama Komipiuta, ke ne ako ki he Tipiloma he Fakamatala Tekinolosia 'i he Sikiimi Sikolasipi ki he Kau-tu'ukimu'a 'a e Pule'anga 'Aositelelia. Ko Losaline Tafea, 'Ofisa Toutai Ma'olunga na'e tali 'ene poaki malolo ta'u 'e 3 ta'e ma'u vahenga 'o kamata mei 'Aokosi 1995.

Ko Henisolo Maea, ko e faka'uli mo Heleni K. Pou'uhila ko e Kalake kalsi III na'e fakamalolo'i kinaua mei he ngaue fakapule'anga.

'Oku ongo foki mo e malolo 'a e faka'uli lau'aho ko 'Ofa Palavi. Na'a ne malolo 'i he 'aho 12 'o 'Epeleli 'i ha fakatu'utamaki 'i he hala pule'anga.

Kau Ngaue

Ne 'ikai foki ke 'i ai ha lakanga fo'ou 'i he ta'u fakapa'anga 1997/98.

Ko e tokolahi fakakatoa 'o e ngaahi lakanga sitafu-hoko ko e 98 mo ta'ehoko 'e 13 (tukukehe e leipa) 'i he 'aho 31st Tisema. Ko e ngaahi lakanga e 17 na'e kei 'ata pe.

Tepile 2 : Sitafu-hoko mo te'eki-sitafu-hoko 'i he Potungaue Toutai 'i Tisema 31, 1997

Kalasi ngaue (levolo)	Ngaue fakakalakalasi (JB)	Ngaue fakanounou	Lahi 'o e lakanga	Lahi 'o e lakanga kei 'ata
L/1	Sekelitali ma'ae Toutai	SF	1	-
L/2	Tokoni Sekelitali	DS	2	1
L/5	'Ofisa Toutai Pule	PFO	2	-
L/7	'Ofisa Toutai Ma'olunga	SFO	4	-
L/9	'Ofisa Toutai	FO	6	2
	'Ofisa Tekinikale Kalasi I	TOI	5	-
	'Akauniteni	ACC	1	-
	Faipolokalama Komipiuta	CP	1	-
L/11/9	'Ofisa Tekinikale Kalasi II	TOII	10	-
L/12	'Eikivaka (<i>Ekiaki, Ngutulei, Albacore</i>)	MA	3	-
	'Enisinia Pule	CE	3	-
	Ngaue Komipiuta Kalasi III	COIII	1	-
	Tokoni Toutai Ma'olunga	SFA	8	-
	Kalake Faitaipe Kalasi II	C/TII	3	1

Hoko atu Tepile 2

Kalasi ngaue (levolo)	Ngaue fakakalakalasi (JB)	Ngaue fakanounou	Lahi 'o e lakanga	Lahi 'o e lakanga kei 'ata
L/13/11	Kalake Kalasi I	CCI	1	-
	Mate/Leading Fisherman	FA	3	1
L/13/12	Kalake Kalasi II	M/LF	2	-
	Tokoni Komipiuta	CA	2	-
L/13	Tokoni Toutai	FA	14	1
	Faka'uli	D	1	1
	Toutai Akoako	FT	24	9
L/14A/13A	Kalake Kalasi III	CCIII	1	1
	AB Fishermen (non established post)	ABF	12	-
L/14	Fakalolo (non established post)	GRS	1	-
Katoa			111	17

Ako taimi loloa

Ne ma'u ha sikolasipi ako mata'itohi ma'olunga e ua 'a e Potungaue 'i he 1996 he levolo MA ka na'e 'ikai ha pa'anga ke fakapa'anga'aki pea mo ha sikolasipi 'i he level BA 'i he saienisi, 'enisinia ki tahi mo e fetu'utaki 'i he fakamatala. Ko kinaua na'a na ma'u 'a e sikolasipi 'i he level BA na'a na fakafoki 'a e sikolasipi 'i he 'uhinga fakaekinaua pe.

Ako taimi nounou, uekisopu, fakataha fakalotofonua mo fakatu'apule'anga

Na'e lahi e kau sitafu 'i he Potungaue ne nau lava atu he ngaahi polokalama ako taimi nounou 'o tatau pe he fakalotofonua pea mo muli foki 'o hange ko eni:

Tepile 3 : Ako fakalotofonua/muli taimi nounou, uekisopu mo e fakataha lolotonga e 1997

Hingoa	Ako/Uekisopu/Fakataha	Loloa	Fonua
'Akau'ola	5th FFC Sub-Committee on Future Management Arrangement	'aho 'e 3	Vanuatu
"	Special 31st FFC	'aho 'e 2	Vanuatu
"	9th Annual USA Treaty Consultation Meeting	uike 'e 1	Vanuatu
Taniela Koloa	5th FFC Sub-Committee on Future Management Arrangement	'aho 'e 3	Vanuatu
"	Special 31st FFC	'aho 'e 2	Vanuatu
"	9th Annual USA Treaty Consultation Meeting	uike 'e 1	Vanuatu
'Akauola	Annual FFC Meeting	uike 'e 1	Tuvalu
Taniela Koloa	Annual FFC Meeting	uike 'e 1	Tuvalu
'Akauola	FFA Ministerial Meeting	uike 'e 1	Marshall Islands
'Akauola	Official bid opening tender for construction of research and training vessel	uike 'e 1	Japan
Taniela Koloa	Official bid opening tender for construction of research and training vessel	uike 'e 1	Japan
'Akauola	Special Technical 34 FFC Meeting	uike 'e 1	Solomon Islands
Taniela Koloa	Special Technical 34 FFC Meeting	uike 'e 1	Solomon Islands
'Akauola	Launching ceremony of the new vessel	uike 'e 1	Japan
'Akauola	29th Session of the FAO conference	uike 'e 1	Rome/Italy

Hoko atu Tepile 3

Hingoa	Ako/Uekisopu/Fakataha	Loloa	Fonua
Taniela Koloa	Launching ceremony of the new vessel	uike 'e 1	Japan
Tu'iniua Tupou	14th Regional Fisheries course in coastal Fisheries Development		Papua New Guinea
Siosuia Finau	Familiarisation training on new tuna research and training vessel/ & delivery of the vessel to Tonga	mahina 'e 3	Japan
Sione Vai Taunga	Familiarisation training on new tuna research and training vessel/ & delivery of the vessel to Tonga	mahina 'e 3	Japan
Vaialele Taukitoku	Familiarisation training on new tuna research and training vessel/ & delivery of the vessel to Tonga	mahina 'e 3	Japan
'Aholiapi Taunisila	Familiarisation training on new tuna research and training vessel/ & delivery of the vessel to Tonga	mahina 'e 3	Japan
Anitimoni Petelo	Benthic Habitats Conference	uike 'e 1	New Caledonia
'Akau'ola	FFA Intersessional meeting	uike 'e 1	Solomon Islands
Taniela Koloa	FFA Intersessional meeting	uike 'e 1	Solomon Islands
Taniela Koloa	Aquaculture Technical meeting	uike 'e 1	Fiji
Matafonua Langi	Observer Onboard	mahina 'e 1	A. Samoa
Mafi 'Akau'ola	Fisheries Managers course	uike 'e 1	Fiji
'Anitimoni Petelo	Regional HACCP Workshop	uike 'e 1	Fiji
'Anitimoni Petelo	HACCP Certification	uike 'e 1	W. Samoa
'Anitimoni Petelo	Fishbase workshop	uike 'e 1	New Caledonia
Sio 'Ofanoa	Observer training	uike 'e 1	Fiji
Tevita 'Ahoafi	Observer Training	uike 'e 1	Fiji
Silivenusi Ha'unga	VMS training course	uike 'e 1	Australia
Silika Ngahe	Improved Sea Food Processing Skills	uike 'e 1	Fiji
'Ulunga Fa'anunu	Aquaculture Training Attachment	uike 'e 2	Japan

Fehikitaki 'a e kau sitafu

Kau Ngaue'ofa

Ko e kau ngaue'ofa 'e toko ua ne na ngaue 'i he Potungaue Toutai lolotonga e 1997.

Tepile 4 : Kau Ngaue'ofa

Hingoa	Tu'unga	Fakafofonga pa'anga & Tu'unga	Feitu'u
Mr. S. Sone	Mataotao he fakafanau fingota	JICA	SOPU
Mr. K. Kikutani	Mataotao tupu mo e holo	“	“

3.1.2 Va'a Polisi/Tu'utu'uni mo e Palani (PP)

Ko e va'a Tu'utu'uni mo e Palani na'a ne tokanga'i 'a e kau ngaue mo e fakalalakaka 'o e kau ngaue pea mo tokoni 'i he ngaahi me'a fakapa'anga mo hono toe siofi 'o e palani sitalatesika 1996–2000. 'I he taimi ni ko e sitafu pe 'e toko taha 'oku ne ngaue 'i he va'a ni, Vilimo Fakalolo, 'Ofisa Toutai Ma'olunga.

Na'e kakato foki 'a e Palani Sitalatesika 1996–2000 'a e Potungaue Toutai pea 'oku ne fakamahino lelei ai 'a e uho fakapisinisi 'o e Toutai ka e 'uma'a foki hono tuku mai ha ngaahi tukuhau ki he fakalalakaka 'o e ngaahi taumu'a 'o e Sitalatesika 'a ia 'oku malava ke fakahoko pea lava lelei 'e he ngaahi Potungaue, Pule'anga, ngaahi kautaha mo e ngaahi komiuniti.

Ko hono toe vakai'i tu'o ua 'a e palani sitalatesika ne ha ai ko e ngaahi taumu'a na'e fokotu'utu'u 'o kakato 'i he 1996 mo e 1997 na'e 'ikai lava 'o fakahoko tupu mei he ngaahi ngaue taukei mo paasi. Ko e ngaahi 'uhinga kehe 'oku kau ai 'a e mama'o ha kau 'ofisa ma'olunga 'e ni'ihi he polokalama ako loloa mo e malolo makehe, fakangatangata 'a e pa'anga ngaue, tolotoloi 'o e ngaahi tokoni mei muli mo e 'ikai ma'u ha kau fale'i lolotonga 'a e taimi kuo tukupa ki ai. Neongo ko e ngaahi 'uhinga fakatupu ta'emalava na'e ha atu na'e 'ikai mapule'i 'e he Potungaue Toutai, 'oku ne fakamamafa'i 'a e mahu'inga ke fokotu'utu'u ha ngaahi taumu'a ngaue 'oku pau ka e 'uma'a mo hono ngaahi taketi.

Ngaue fale'i

Ko ha ngaahi polokalama fale'i nounou mo e fekumi na'e fakahoko 'i he 1997.

(a) Vakai'i ngaahi tafa'aki 'o e toutai 'a Tonga

'I Siulai 1997 na'e kamata ai hono toe vakai'i 'o e ngaahi tafa'aki 'o e toutai 'i Tonga ni 'e he va'a ki he Me'atokoni mo e Ngoue 'o e Pule'anga fakatahataha (FAO) fakataha mo e va'a ki he Fakalalakaka fakavaha'a Pule'anga mei he Pule'anga 'Aositelelia (AUSAID).

Ko e ngaue na'e faifatongia ai ha kau mataotao ki he fale'i 'e toko 8 mo ha fakafofonga 'o e Pule'anga Tonga. Ko e fo'i timi ngaue ko 'eni na'e kau ki ai 'a e FAO, (Robert Gillett), ko e Taki ngaue mo e Mataotao ki he fakalalakaka 'o e toutai 'a e AUSAID (Peter Cusack), tokotaha 'i he tafa'aki 'o e pa'anga (William Pintz), Palani/Mataotao he faama'i 'o e ika (Garry Preston), Mataotao ki he ngaahi Potungaue kehekehe (Chris Lightfoot), Mataotao 'i he tokanga'i 'o e ola 'o e toutai (David James), Mataotao 'i he lao (Blaise Kuemlangan), Mataotao ki he fakalalakaka 'o e ngaahi ma'u'anga mo'ui 'a e tangata (Hugh Walton), mo e fakafofonga 'o e Pule'anga Tonga (Mafi 'Akau'ola).

(e) Vaka toutai fekumi mo e ako ki he valu.

Na'e fakahoko 'e Mr. T. Hosonuma ko e pule ki he ngaahi poloseki mei he kautaha ko e Maruha Corporation mo ha'ane timi ngaue ki hono vakai'i 'o e ngaahi fokotu'utu'u ki hono fo'u 'o e vaka toutai fekumi mo e ako. Ko e ngaahi ngaue ki hono fo'u 'o e vaka 'e maau ki he faka'osinga 'o e ta'u.

(f) Faama'i 'o e tofe 'i Vava'u

Kuo 'osi ma'u mai 'a e fakamatala ki he faama tofe 'i Vava'u na'e fai 'e Mr. Tetsu Yamamoto, ko e fale'i mei Siapani 'i he 1996. Ko e ngaue ko ia na'e fakapa'anga mei he poloseki fakalalakaka 'o e 'akuakalasa 'i he Pasifiki Tonga 'a e FAO 'i ha kole mei he Potungaue Toutai.

(h) Fakama'opo'opo 'o e valu 'i he sone faka'ekonomika 'o Tonga

Na'e tuku mai meia Dr. A.D. Lewis mo Mr. Keith Bigelow mei he Polokalama Toutai ki he 'Osenia 'a e SPC ha fakamatala ki he tu'unga 'o e valu 'i he sone faka'ekonomika 'o Tonga. Ko e lipooti ko 'eni na'a nau fakataha ki ai mo e kau 'ofisa ma'olunga 'o e Toutai, ngaahi sekitoa taautaha kae uma'a 'a e kau toutai fakalotofonua 'i Nuku'alofa mo Vava'u fakatou'osi.

(i) Polokalama ako fokotu'utu'u 'o e ngaahi tafa'aki mo e fakalalakaka 'i Tonga.

Na'e 'i Tonga ni 'a Ms Marion Quin 'i 'Okatopa 1997 'i he tokoni 'a e polokalama fakalalakaka 'a e NZODA ke fakahoko ha fekumi. Na'e fakamamafa 'ene fale'i ki hano fokotu'utu'u pea mo e fakahoko ha fekumi faka'auliliki ke vakavakaua mo e ngaahi fakamatala kuo tanaki mei he ngaahi kolo ki 'uta fekau-'aki mo e tu'unga 'o e kakai fefine 'i Tonga. Ko e ola 'o e ngaue ko 'eni 'e lava tokoni ki hono faka'ilonga'i 'a e fatongia mo e ngaahi fiema'u tokoni 'a e kakai fefine 'i he ngaahi kolo ki 'uta tau-tefito ki he ngoue mo e toutai.

Ngaahi poloseki

Ko e ngaahi poloseki 'eni na'e fakapa'anga mo fakahoko 'i he 1997.

(a) *Vaka toutai ako mo e fekumi ki he valu*

Ko e fo'i poloseki ki he fo'u ha vaka toutai ako mo fekumi ki he valu mei ha tokoni 'a e Pule'anga Siapani fe'unga mo e pa'anga 'Amelika (USD6.5 miliona). Na'e ofi ke kakato 'i he faka'osinga 'o e ta'u. Ko e kau 'ofisa 'e toko 4 na'e mavahe atu ki Niigata 'i Novema ki he ako fakataukei. 'Oku fakaangaanga ke tuku-folau mai 'a e vaka 'i he kamata'anga 'o e ta'u fo'ou.

(e) *Langa mo fakalelei'i 'o e nofo'anga 'o e kau ngaue, moto saliate fo'ou 'e 3, vaka 'e 3 mo e ngaahi misini fakapipiki.*

Ko e poloseki ko 'eni na'e fakapa'anga mei he pa'anga poloseki fakalalakaka ko ia 'oku tauhi mo pule'i 'e he FFA.

Ko hono fakaikiiki mo e 'esitimeti 'o e fakamole 'oku ha atu.

Tepile 5 : Fakaikiiki 'o e Poloseki mo e Fakamole

Fakaikiiki	Totongi 'i he pa'anga Tonga (T\$)
(a) upgrade two staff houses in Vava'u	11,015.00
(b) upgrade five staff houses in Ha'apai	10,281.40
(c) 3 new staff houses for Ha'afeva, Neiafu, Niuatoputapu	50,883.00
(d) new library for Tongatapu	10,791.18
(e) 3 vehicles (1 Toyota double cab 4WD, \$22,663 (Vv), 2 Toyota double cab total \$39,980 for (TBU and HP)	62,643.00
(f) 3 x 23 ft FRP boats and 3 x 40 HP outboard engines for Nomuka, Niuatoputapu and Ha'afeva.	32,100.00
Katoa	177713.58

Na'e mavahe atu mei Nuku'alofa 'i 'Okatopa 1997 ha kau sitafu hoko 'e toko 3 mo e kau ngaue leipa totongi lau'aho 'e toko 3 ke fakahoko hono langa 'o e ngaahi fale fo'ou pehe ki hono fakalelei'i ha ngaahi fale fakakatoa 'e 6 'i Ha'afeva mo Pangai 'i Ha'apai. Na'e lava lelei 'a e ngaue ko 'eni 'i Tisema. Na'e tohi foki mei Siapani ha ngaahi saliate misini 'e 3 pea na'e a'utaki mai ki Nuku'alofa ki mu'a 'i he malolo Kilisimasi 'o e 1997. Ko e ngaahi konga kehe 'o e poloseki 'e toki fakahoko 'i he 1998.

Fakama'opo'opo 'o e ika kuo fakahifo 'i he Maketi Tuimatamoana

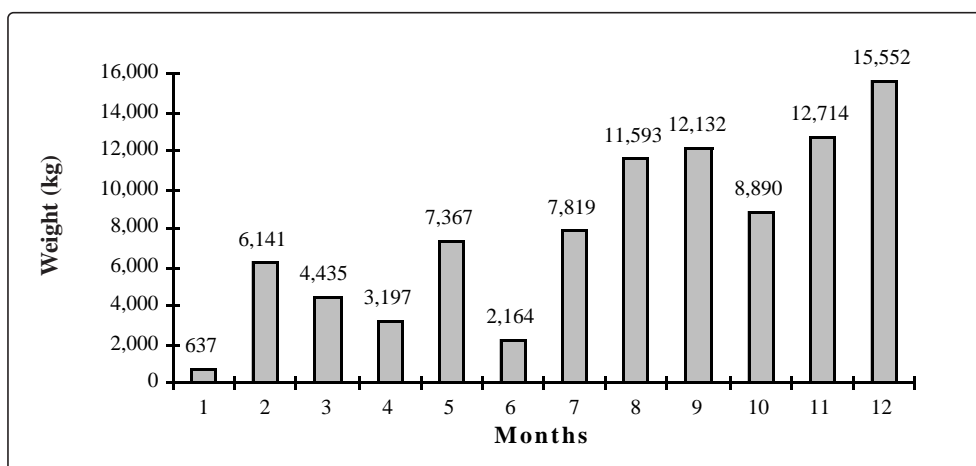
Ko e fakakatoa 'o e ika na'e fakahifo 'i he Maketi Tuimatamoana, fakamahina ('ikai kau ai 'a e ngaahi fakatau 'i he hala, uafu Vuna, Kautaha Sea Star, Kautaha Maritime Project, Kautaha 'Alatini Fisheries mo e ngaahi maketi 'i he tukui kolo) 'oku ha atu 'i he tepile 6.

Tepile 6 : Katoa 'o e fakahifo 'i he Maketi Tuimatamoana 'i he mahina takitaha.

Mahina	Longline	Artisanal	Middle men	Local	Export	Katoa
1	637	100	23	760	-	760
2	6,141	1,926	330	375	4,655	5,029
3	4,435	4,229	1,447	6,485	3,626	10,111
4	3,197	3,575	480	4,411	2,841	7,251
5	7,367	1,701	1,067	6,118	4,017	10,135
6	2,164	670	908	2,796	946	3,742

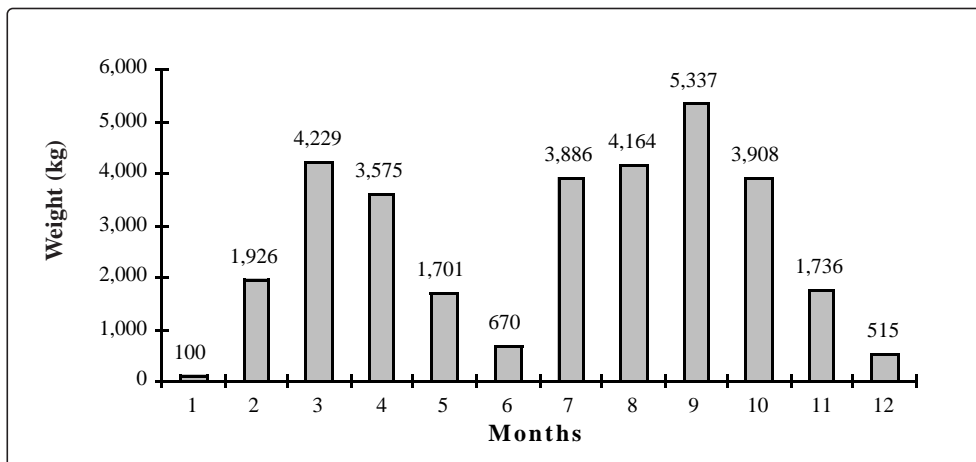
Hoko atu Tepile 6

Mahina	Longline	Artisanal	Middle Men	Local	Export	Katoa
7	7,819	3,886	1,148	11,401	1,452	12,853
8	11,593	4,164	2,505	14,584	3,676	18,260
9	12,132	5,337	2,341	16,585	3,223	19,808
10	8,890	3,908	3,217	14,537	1,478	16,015
11	12,714	1,736	2,028	13,544	3,082	16,626
12	15,552	515	511	11,664	4,914	16,578
Katoa	92,641	31,747	16,005	103,260	33,910	137,169
Peseti	68%	23%	12%	75%	25%	

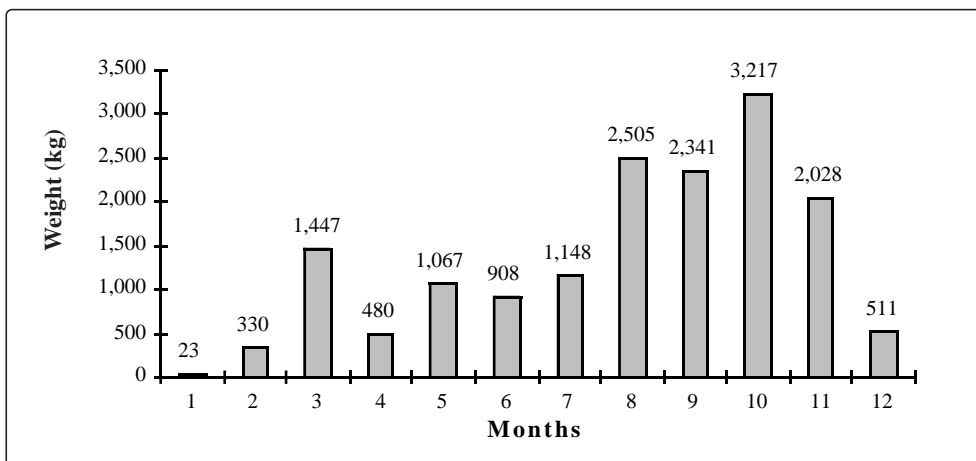
Fika 1

Katoa 'o e ika na'e fakahifo 'i he Maketi Tuimatamoana mei he vaka toutai valu 'i he mahina takitaha. Ko e peseti 'e 68 'o e katoa 'o e ika na'e fakahifo 'i he 1997 'i he Maketi Tuimatamoana na'e ma'u ia mei he vaka toutai valu.

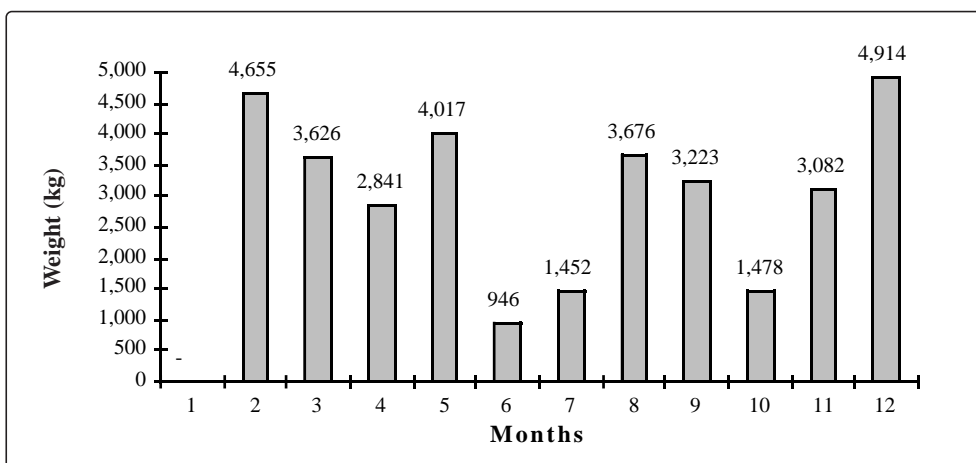
Fika 2

Ika na'e fakahifo 'i he Maketi Tuimatamoana mei he taumata'u loloto 'i he mahina takitaha. Ko e peseti 'e 23 'o e katoa 'o e ika na'e fakahifo 'i he 1997 na'e ma'u ia mei he taumata'u loloto.

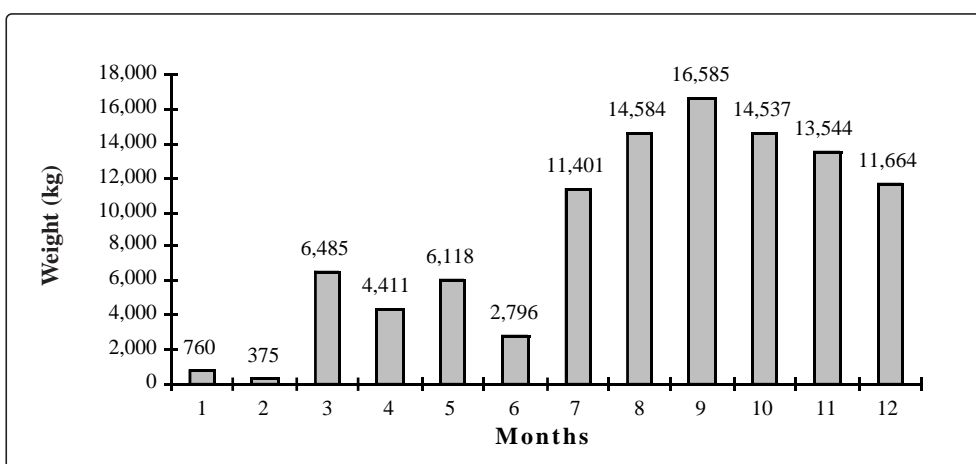
Fika 3

Ika na'e fakahifo 'i he Maketi Tuimatamoana mei he kau fakatau ika mei Ha'apai 'i he mahina takitaha. Ko e peseti 'e 12 'o e katoa 'o e ika na'e fakahifo 'i he 1997 ko e fua ia mei Ha'apai 'o toe fakatau atu 'i Tongatapu ni.

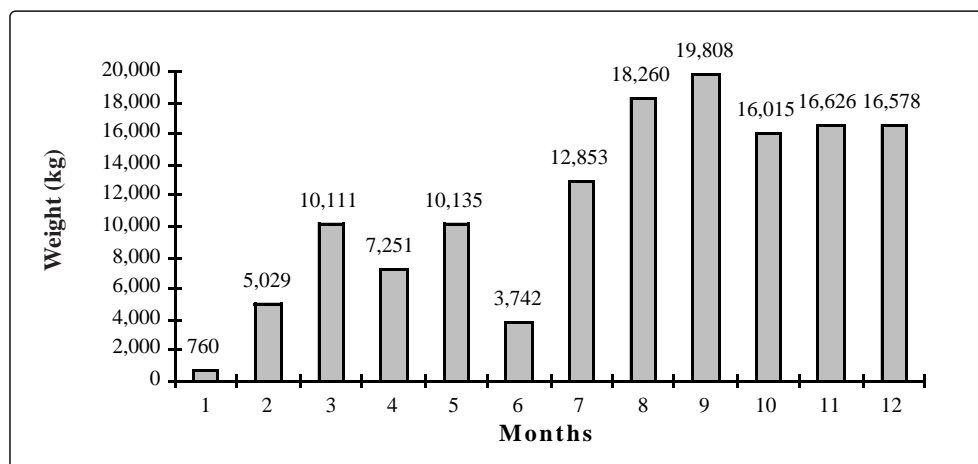
Fika 4

Ko e peseti 'e 25 'o e katoa 'o e ika na'e fakahifo 'i he Maketi Tuimatamoana na'e uta atu ki tu'apule'anga 'i he 1997 'aia ko e kalasi 'o e valu.

Fika 5

Ko e peseti 'e 75 'o e katoa 'o e ika na'e fakahifo 'i he Maketi Tuimatamoana na'e fakatau/faka'aonga'i fakalotofonua 'i he 1997

Fika 6

Katoa 'o e ika na'e fakahifo 'i he Maketi Tuimatamoana 'i he mahina takitaha. 'Oku faka'avalisi 'oku laka hake 'i he toni 'e 10 'i he mahina mei Siulai ki Tisema.

3.1.3 Pa'anga

Talu mei he 1996 'a e 'ikai ke 'i ai ha taha 'i he lakanga 'Akauniteni pea na'e fokotu'u leva 'a Tevita Vaipuna ki he lakanga ni 'i Siulai hili 'a e kakato 'ene taimi ngaue 'i he Potungau Ki Muli. Ko e va'a Pa'anga 'oku ngaue ai 'a:

Tevita Vaipuna	'Akauniteni
Tevita Talakai	Kalaake Kalasi 1
Makalita V. Mafile'o	Kalake Kalasi II
Sione Moahengi Hakeai	Kalake Kalasi II

'Esitimeti pa'anga ngaue

Ko e fakakatoa 'o e 'Esitimeti Pa'anga Ngaue ki he Ta'u Fakapa'anga 1997/98 na'e hiki 'aki 'a e 11% 'o fakafehoanaki mo e Ta'u Fakapa'anga 1996/97. Ko e Vouti Ngaue (Fokotu'u Ngaue) na'e hiki 'aki e 1.3% mei he \$520,145 (1996/97) ki he \$527,136 (1997/98); ko e Vouti ki he Tauhi mo Fakalele ngaue na'e holo'aki 'a e 17.7% mei he \$95,901 (1996/97) ki he \$78,898 (1997/98); ko e ngaahi vouti kehe ne tu'utu'u. 'Oku ha he Tepile 7 e ngaahi fakaikiiki.

Tepile 7 : Fakafehoanaki 'o e Peseti tupu/holo ki he 'Esitimeti Pa'anga Ngaue

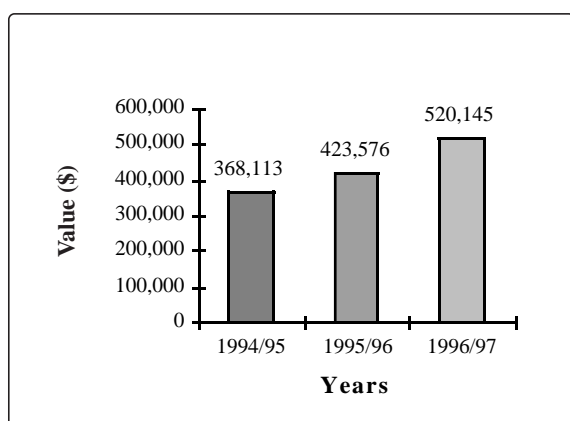
Pa'anga ngaue fakata'u	1995/96	1996/97	1997/98
Sitafu-hoko	423,576	520,145	527,136
Te'eki-sitafu-hoko	23,800	12,002	34,401
Fefolau'aki mo e fetu'utaki	27,900	27,500	59,103
Tauhi mo fakalele ngaue	89,802	95,901	78,898
Totongi 'o e koloa mo e ngaahi ngaue	110,563	148,548	194,273
Katoa	675,641	804,096	893,811
Faka-peseti	%	%	%
Sitafu hoko	15.07	22.8	1.34
Te'eki-sitafu-hoko	- 44.78	- 49.57	186.63
Fefolau'aki mo e fetu'utaki	76.69	- 1.43	114.92
Tauhi mo fakalele ngaue	13.46	6.79	- 17.73
Totongi 'o e ngaahi koloa mo e ngaue	39.52	34.36	30.78
Katoa	15.42	19.01	11.16

‘I he Ta’u Fakapa’anga 1997/98, ko e Vouti Sitafu-hoko ne fe’unga mo e 58.9% ‘o e pa’anga fakakatoa ‘o e ngaue fakata’u ‘o e ‘Esitimeti ‘a e Potungaue, Tauhi mo Fakalele Ngaue & Totongi ‘o e Koloa mo e ngaahi Ngaue na’e fe’unga mo e 30.5% takitaha pea 10.4% takitaha leva ki he ngaahi Vouti Totongi, Te’eki-sitafu-hoko, mo e Fefolau’aki mo e Fetu’utaki ‘o hange ko ia ko ‘e ha atu ‘i he Tepile 8.

Tepile 8 : Peseti ‘o e pa’anga ngaue

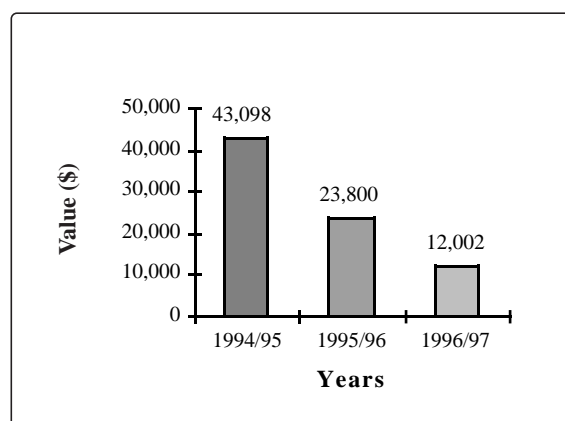
Pa'anga ngaue fakata'u	1995/96	1996/97	1997/98
Sitafu-hoko	423,576	520,145	527,136
Te'eki-sitafu-hoko	23,800	12,002	34,401
Travel and communication	27,900	27,500	59,103
Fefolau'aki mo e fetu'utaki	89,802	95,901	78,898
Tauhi mo fakalele ngaue	110,563	148,548	194,273
Katoa	675,641	804,096	893,811
Peseti 'o e fakaktoa e pa'anga ngaue fakata'u 'o fakatatau ki he Vouti	%	%	%
Sitafu-hoko	62.69	64.69	58.98
Te'eki-sitafu-hoko	3.52	1.49	3.85
Fefolau'aki mo e fetu'utaki	4.13	3.42	6.61
Tauhi mo fakalele ngaue	13.29	11.93	8.83
Totongi 'o e koloa mo e ngaahi ngaue	16.36	18.47	21.74
Katoa	100	100	100

‘Oku fakaha ‘e he kalafi e ngaahi mafulifuli ‘i he anga ‘o e fakamole ‘a e Potungaue he ta’u e tolu kuo maliu atu.

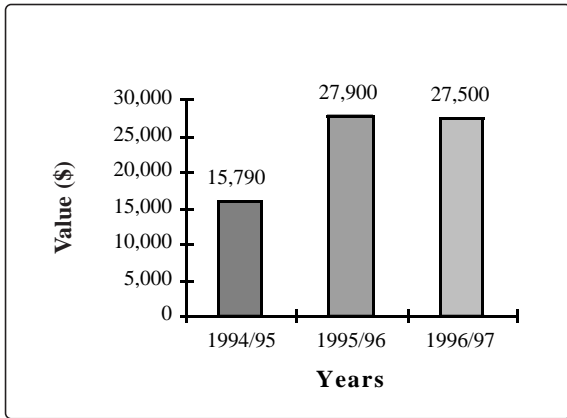
Fika 7

Sitafu-hoko mei he ta’u fakapa’anga 1994/95 ki he 1996/97

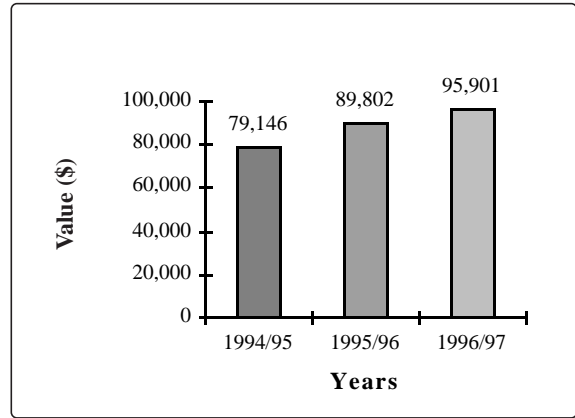
Fika 8

Sitafu-ta’ehoko mei he ta’u fakapa’anga 1994/95 ki he 1996/97

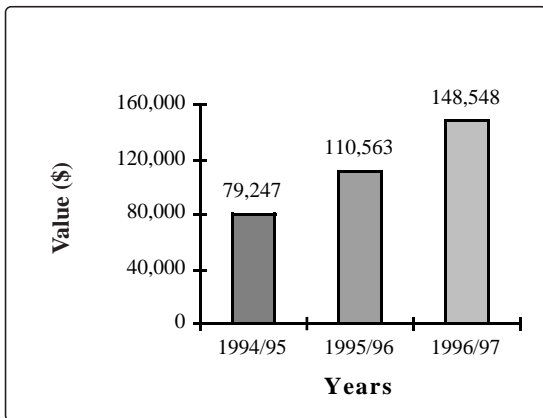
Fika 9

Fefolau'aki mo e fetu'utaki mei he ta'u fakapa'anga 1994/95 ki he 1996/97

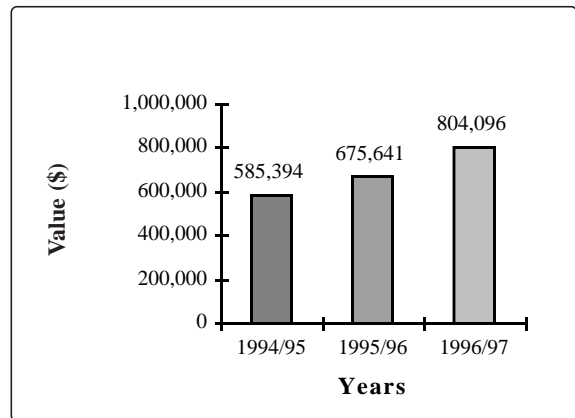
Fika 10

Tauhi mo fakalele ngaue mei he ta'u fakapa'anga 1994/95 ki he 1996/97

Fika 11

Totongi 'o e koloa mo e ngaahi ngaue mei ta'u fakapa'anga 1993/94 ki he 1995/96

Fika 12

'Esitimeti pa'anga ngaue fakakatoa 'a e Potungaue Toutai mei he ta'u fakapa'anga 1993/94 ki he 1995/96

'Esitimeti pa'anga humai

Ko e ngaahi tefito'i ma'u'anga pa'anga na'e fakahu ki he Pa'anga Fakalukufua ko e pa'anga mei he Talite Toutai mo e Pule'anga 'Amelika ko e pa'anga 'Amelika 'e \$149,723.00. 'Oku toe tanaki atu ki he pa'anga hu mai 'o e 1996/97 'a e fakafuofua ki he \$82,160.00 fakataha mo ha ngaahi fakahu kehe mei he ngaahi Senita Toutai 'i he ngaahi tukui motu.

3.1.4 Va'a Ma'u'anga Fakamatala/Komipiuta

'Oku kei hokohoko atu pe 'a e faifatongia 'a e va'a ni ki hono fakatahataha'i mo tufaki atu 'o e ngaahi fakamatala toutai ki he FFA, SPC, FAO mo e ngaahi katutaha fakalotofonua. Ko e va'a ni 'oku ne pule'i, tauhi mo tokanga'i 'a e ngaahi misini komipiuta mo hono ngaahi 'u polokalama; tokoni'i fakakomipiuta 'a e ngaahi va'a takitaha, ako'i e kau ngaue ki hono ngaue'aki 'a e ngaahi naunau komipiuta, pea mo pule'i 'a e ngaah fehu'aki 'a e ngaahi fakamatala toutai ki he ngaahi komipiuta fakafeitu'u, fakasatelaite mo e ngaue fakanetiueka. 'Oku kau foki mo e laipeli 'i hono tokanga'i 'o e va'a ni.

'I he 1997 na'e 'i ai ha kau ngaue taimi kakato 'e toko 5. Ko e tokotaha ngaue ai ko e hiki mai mei he va'a ngaue ki tu'a ke ne tokanga'i e misini satelaite. Ko hono tokanga'i e teleletio SSB ki he fetu'utaki ki he senita 'i he 'otu motu mo e ngaahi vaka 'a e Potungaue 'oku fakatou tokanga'i ia 'e he tokotaha ni mo e kau ngaue 'a e Va'a Ngaue-ki-tu'a.

Sosaia Tulua	Fa'u polokalama
Silivenusi Ha'unga	'Ofisa Tekinikale Kalasi I
Lavinia Vaikona	Ngaue komipiuta Kalasi III
Losilini K. Loto'ahea	Tokoni Komipiuta
Hinemoa Moli	Tokoni Komipiuta

Ako

'Oku kei lolotonga ako foki 'a e 'ulu 'o e Va'a ni ko Sosaia Tulua 'i 'Aositelelia 'i ha'ane feinga ako ta'u 'e 2 ki hono Tipiloma 'i he Tekinolosia 'o e ngaahi fakamatala.

Ngaue fakanetiueka

Ko e polokalama 'oku ne fakalele 'a e TOFISH netiueka 'oku ui ia ko e Maikolosofi NT Seeva 3.51. Ko e polokalama lelei mo faingofua 'aupito 'eni ki hono ngaue'aki 'i ha toe polokalama fakanetiueka. Ko e Netiueka ni 'oku 'i ai hono faile pule seeva 'oku ui ko e TAKUO. Na'e fokotu'u 'a e faile seeva ni mo hono ngaahi laiseni 'e 20 'a ia ko hono 'uhinga ko e ngaahi huka ki he seeva 'e fe'unga pe mo e fo'i huka 'e 20 'i ha fa'ahinga taimi pe. 'I he lolotonga ni ko e fo'i huka pe 'e 11 'oku lolotonga ngaue'aki ki he seeva. 'I he 1997 na'e hoko ai ha ngaahi palopalema ko e 'uhi pe ko e lahi 'a e feto'aki 'o e 'uhila 'o hoko ai ha vela 'a ha ongo misini komipiuta 'e 2. Na'e fakafolau atu leva 'a e ongo misini komipiuta ki Nu'usila ke fai hano ngaahi. Ko e lisi 'eni 'o e ngaahi misini komipiuta pea mo e ngaahi polokalama 'oku ngaue'aki

Misini Komipiuta:

1 HP NetServer LH 5/100	Misini Seeva 'e 1
5 Hp Vectra VL 5/100 Series	Komipiuta 'e 5
5 Toshiba T110CS Notebooks	Noutipuka 'e 5
3 Hp 486 Computers	Komipiuta 486 'e 3
5 Hp LaserJet Printers	Pulinita 'e 5

Ngaahi Polokalama:

Maikolosofi Polofesinale 95 'o kau ai 'a e:	MS Word 95	MS Plus for Windows 95
	MS Access 95	Windows NT operating
	MS Excel 95	MS Mail 3.5 Post Office
	MS Power Point 95	MS Remote Mail V3.20
	MS Scheduler 95	

Me'angaue fakasatelaite

'Oku kei hokohoko atu ai pe 'a hono tauhi mo tokanga'i 'e he va'a ni 'a e naunau fakasatelaite koia ko e PEACESAT. 'Oku fakalele foki 'a e fo'i fokotu'u ngaue fakaangaanga ni 'i he tokoni 'a e polokalama ako fekumi ki he Saienisi 'i he 'Univesiti 'o Hauai'i pea mo e ngaahi fonua memipa 'o e FFA. Ko e ngaahi netiueka ni 'oku nau fetu'utaki lea mo e le'o. 'Oku tokoni 'a e fokotu'u ngaue fakaangaanga ni ki hono fakasi'isi'i 'a e fakamole fakafetu'utaki pea mo toe vaveange.

Laipeli

'Oku fu'u fiema'u 'aupito ha laipeli 'i he faingamalie vave taha. Ne fai e palani ke hiki e laipeli ki he Senita Ako 'a e Potungaue ka ko e tupu mei hono fiema'u ke faka'osi 'a hono fakalelei'i 'o e ngaahi fale nofo'anga 'o e kau ngaue 'i he 'otu motu ko ia na'e 'ikai ai ke lava 'a hono ngaahi 'o e laipeli. 'Oku 'i ai 'a e fu'u tokanga lahi 'aupito ki he ngaahi tohi mo ngaahi fakamatala mahu'inga 'a e Potungaue ki ha feitu'u malu ke tauhi ai 'i he vave taha.

Ngaahi vaivai'anga

- (a) Ako: Koe'uhi kuo fakalalakala 'a e tu'unga fakakomipiuta kuo a'u ki ai 'a e Potungaue 'oku 'i ai 'a e fu'u fiema'u lahi ki ha ako taimi loloa ma'ae kau ngaue.

- (e) Kau Ngaue: 'E fiema'u 'aupito ha tauhi laipeli 'i he taimi 'e maau ai.
- (f) Naunau Komipiuta: 'Oku fiema'u ha misini komipiuta ki he laipeli pea mo Ha'apai. 'Oku fiema'u ke fakalahi 'a e mafai ngaue 'o e misini 'a Vava'u mo e Maketi Tuimatamoana mo ha motemi ki ai.
- (h) UPS: Ko e 'uhi ko e lahi 'a e ngaahi palopalema 'oku hiki ki he misini komipiuta 'i he feto'aki 'a e 'uhila 'oku fu'u fiema'u ai 'a e me'a ngaue ni ki hono leva'i lelei hono tufaki 'o e ivi 'uhila ki he misini komipiuta.

3.2 Fekumi Fakatoutai & Fakalalaka (FRD)

3.2.1 'Akuakalasa mo e Fekumi

Puipuitu'a

'Oku lahi 'a e ngaahi polokalama ngaue 'oku fakahoko 'e he Potungaue Toutai ki hono fakatupu mo faama'i 'a e ngaahi me'a mo'ui 'i tahi 'a ia 'oku fe'unga mo e 'ataakai 'o Tonga ni. Ko e tefito'i 'uhinga 'o e ngaahi polokalama ni ke: fakasi'isi'i 'a e toutai 'i he ngaahi hakau matafonua 'a ia kuo fu'u lahi hono toutai'i; faka'aonga'i lelei ha kongafonua, vai pe tahi ke toe fakalahi e fua 'oku ma'u mei ai; ko hono to e fakaakeake ke to e tokolahi ange ha fa'ahinga me'a mo'ui kuo faka'au ke mole pea mo hano 'omai ha fa'ahinga me'a mo'ui 'oku mahu'inga fakapa'anga 'o fakaili. Ko e ni'ihii 'o e ngaahi polokalama 'oku lolotonga fakahoko 'oku kau ai hono fakatupu ke tokolahi ange 'a e vasuva, 'omai 'o fakaili 'a e takaniko mo e 'elili ke ma'u ai ha pa'anga hu mai 'a e fonua, ko hono faama 'ahi'ahi 'o e kanahe ke tokoni ki hono fakasi'isi'i hono toutai'i, ko hono faama'i 'ahi'ahi 'o e tofe pea mo e Limu Tanga'u ke ma'u ai ha pa'anga hu mai 'a e fonua.

Ko e ngaahi polokalama 'a e va'a fakatotolo 'oku kau 'a hono vakai'i 'a e lahi mo e tu'unga 'oku 'i ai 'a e ika 'i he loloto, ngaahi mo'unga 'i kilisitahi mo e ngaahi matafonua pea mo hono savea'i e mo'ui mo e tupu 'a e 'elili mo e takaniko. Ko e ngaahi fakamatala ko eni 'oku fakataumu'a ia ke tefito mei ai ha ngaahi fa'ufa'u ki hono malu'i 'o e ngaahi koloa mei tahi.

'Oku fakapa'anga 'a e tafa'aki ko eni mei he Pule'anga Siapani tuku kehe 'a e ngaahi polokalama ko eni:

- faama'i 'a e mata'itofe 'e he Pule'anga Tonga (Pa'anga Talite mo 'Amelika)
- tu'unga 'oku 'iai 'a e fanga ika 'o e loloto 'e he kulupu mei Pilitania ko e MRAG
- faama'i 'o e limu 'e he FAO- SPADP

Kau ngaue

'Oku fe'unga katoa mo e kau ngaue Tonga 'e toko 8 (sitafu 'e 5 mo e leipa 'e 3) pea mo e ongo mataotao 'e toko 2 mei Siapani (Fakafuofua Tupu/Holo 'o e ngaahi koloa mei tahi mo e fingota) 'oku ngaue 'i he Va'a ni. Na'e toe tokoni mai mo ha mataotao 'e taha 'a ia ko Hiroshi Yamakawa 'i hono savea'i 'a e feitu'u 'oku mo'ui ai 'a e fingota mei Ma'asi ki 'Epeleli.

Ako mo e fakalalaka 'o e kau ngaue

Ko e ngaahi polokalama ako na'e fakataumu'a ia ke fakalahi 'a e taukei ngaue mo e 'ilo 'a e kau ngaue. Na'e kau heni 'a e ngaahi ako ki muli, ngaahi ako fakalotofonua mo e ako ngaue 'i ha ngaahi feitu'u kehe.

Na'e hoko atu 'a e toko ua (2) 'a 'ena ako Tipiloma pea mo e toko taha 'i hono ta'u 2 ki hono mata'itohi, katoa 'i hono faama'i 'o e me'a tahi, 'i Tasimonia 'a ia 'oku fakapa'anga katoa 'e he Pule'anga 'Aositelelia.

Na'e 'i ai foki mo ha ngaahi polokalama ako ngaue ne kau atu ki ai 'a e ni'ihii 'o e kau ngaue. Ko e toko taha na'e kau 'i ha ako mahina taha 'i Siapani ki he tuku'au mo e tukufakaholo 'o e fingota. Na'e kau ha toko ua ki he ako na'e fakahoko pe 'i Tonga ni ki hono fakafanau mo e tukuange 'o e 'elili lanu mata

Faama fingota/vasuva

Na'e kamata hono fakafanau'i 'o e vasuva 'i he 1989 'o fakataumu'a ke tukuange ke tokolahi ange 'a e vasuva 'i he ngaahi hakau.

'Oku si'isi'i 'aupito 'a e vasuva ki he fiema'u 'a e maketi fakalotofonua. Ko e maketi 'i tu'apule'anga ki he ngaahi puha sio'ata 'oku lelei ange 'enua totongi ki he fanga ki'i vasuva 'oku kei iiki. Ko e vasuva 'inisi 'e 1 ki he 8 'a e loloa hono nge'esi na'e fakatau atu ki he maketi puha sio'ata. Na'e fe'unga mo ha fo'i vasuva 'e 9,058 ('a ia ko e fo'i *Tekanoa* 'e 2,739, *Matahele* 'e 513 mo e *Kukukuku* 'e 5,806) na'e fakatau atu 'i he mahu'inga ko e \$21,573. 'Oku faka'avalisi 'a e fakamole 'i he mahina 'a hono tauhi 'o e vasuva 'i he \$1,200 pea ko e pa'anga 'oku ma'u fakamahina mei hono fakatau 'oku \$1,192. Ko e mahu'inga 'o e vasuva pea mo e lalahi 'o e fanga ki'i vasuva 'oku fiema'u 'e he maketi 'oku ha atu 'i he Tepile 9&10 'i lalo.

Tepile 9 : Totongi fakatau atu ki he fa'ahinga

Lalahi 'o e fingota ('inisi)	1	2	3	4	5	6	7	8
\$/ <i>Matahele</i>	1.25	1.75	2.50	4.50	6.00	8.00	11.00	16.00
\$/ <i>Tekanoa</i>	1.00	1.50	2.00	3.50	6.00	7.50	10.00	15.00
\$/ <i>Kukukuku</i>	1.00	2.00	3.00	4.50	6.50	8.50	12.00	17.00

Tepile 10 : Fiema'u mo e fa'ahinga lalahi 'oku fiema'u ki he maketi

Lalahi 'o e fingota ('inisi)	1	2	3	4	5	6	7	8	Katoa
Lahi – <i>Tekanoa</i>	-	314	1,163	936	-	-	-	-	2,413
– <i>Matahele</i>	131	2,672	1,784	552	189	135	133	29	5,627
– <i>Kukukuku</i>	5,806	-	-	-	-	-	-	-	5,806

Ko hono fiema'u 'o e *tekanoa* na'e lahi taha ki he 'inisi 2& 3 'a ia ko e 79.2% 'o e vasuva kotoa na'e fakatau. Ko e 'inisi 'e 2 'o e *matahele* na'e lahi taha hono fiema'u ka koe 'uhi na'e 'ikai ke lahi fe'unga 'emau sitoka. 'I he ta'u 'e ua kuo hili na'e 'ikai lava ai hano fakafanau 'o e *tekanoa* oea mo e *matahele*. Ko e me'a leva ne hoko na'e 'ikai ke lahi fe'unga 'a e fanga ki'i vasuva iikki ('inisi 'e 1 & 2) ke fakatoli'a 'a e fiema'u 'a e maketi. Na'e lahi 'aupito hono fiema'u 'a e *Kukukuku* ko e 'uhi ko 'ene lanu lelei, ka ko e 'inisi 'e 1 pe na'e ma'u.

Ne lava hano fakafanau'i 'a e *Tekanoa*. Ne lava pe 'o ma'u 'a e fua fefine kae 'ikai ma'u ha fua tangata. Ne tamate'i leva ha fo'i vasuva 'o to'o mei ai 'a hono fua tangata 'o fefiohi ia mo e fua fefine ne 'osi tanaki. Ne ongo na'e ola lelei 'aupito eni ka he'ikai ke sai eni ke tukuange he ko e kotoa 'o e fanga ki'i vasuva ko eni 'oku 'ikai ke 'i ai ha faikehekehe 'i honau tukufakaholo.

Na'e fakahoko ha ako 'i Tisema ki hono faama'i 'o e vasuva 'a ia na'e fakapa'anga mei he va'a 'o e Kominiueli. Na'e toko 16 'a e kau ako pea na'e fili kinautolu mei he ngaahi motu nofo totongi (4), ngaahi kulupu fakalalakala 'a e ngaahi motu/ kolo (7) mo e taautaha pe mei Vava'u (10), Ha'apai (4) mo Tongatapu (6). 'I he 'osi 'a e ako na'e foaki ange ha fanga ki fo'i vasuva 'e 250 ki he toko taha ke kamata 'aki 'a 'enua faama taki taha.

'I he faka'osinga 'o e ta'u ko e lahi fakakatoa 'o e vasuva 'i he fakaili'anga vasuva, 'i 'Atata, Kolonga, 'Euaiki pea mo e Potungae, 'oku ha atu 'i he tepile 'i lalo.

Kalasi vasuva	Potungaue (Sopu)	'Atata	Kolonga	'Euaiki
<i>Tekanoa</i>	12,000 (ta'u 3-8)	5,300 (ta'u 3-8)	5,000 (ta'u 3-8)	700 (ta'u 3-8)
<i>Tekanoa sainiti</i>	500 (ta'u 7)	1 (ta'u 7)	-	-
<i>TMatahele</i>	2,000 (ta'u 7)	700 (ta'u 7)	-	-
<i>TKukukuku</i>	70,000 (2 yrs old)	-	-	-
<i>Nge'esi manifi</i>	14 (5 yrs old)	-	-	-
<i>Topuva'e'i hoosi</i>	700 (7 yrs old)	-	-	-
Katoa	85,214	6,001	5,000	700

'Elili lanumata (Turbo marmoratus)

Na'e fua e lalahi ha fo'i 'elili 'e 1,000 mei he 'elili na'e fakafanau 'i he ta'u kuo 'osi pea toki 'ave ki Vava'u 'o tauhi ai ke fakafehoanaki 'a e vave 'enau tupu mo ia 'oku tauhi 'i Tongatapu ni. Na'e tauhi kinautolu 'i ha loto 'a kupenga fakatete pea fafanga'aki 'a e limu 'oku toki tufi mai pe mei he matafanga 'o Makave pea mo Houma. 'I he 'uluaki mahina 'e 5 na'e mahino ai 'a e vave ange 'a e tupu 'a e 'elili 'i Vava'u tupu pe ia mei he mafana ange 'a e tahi pea toe ma'a ange.

Tupu mei he ola lelei 'a e fakafanau na'e fai 'i he 1995 mo e 96 na'e hange 'oku tokanga mai ange ai 'a e ngaahi fonua kaunga'api. Ko e 'uluaki ako ki hono fakafanau 'i 'o e 'elili, na'e fakahoko ia 'i ha kole mei he ngaahi fonua kaunga'api, na'e fai 'i Sopu mei he 'aho 17 'o Fepueli ki he 'aho 27 'o Ma'asi. Na'e fakapa'anga 'a e ako 'e he FAO-SPADP kae fakalele 'e he JICA. Ko e 'uhi ko e si'isi'i 'a e ngaahi me'angaue ke fai 'aki 'a e ako na'e fakangatangata pe 'a e kau ako mei muli ki he toko 4. 'A ia ko 'enau omai mei Ha'amoaa, Solomone, FSM pea moe 'Otu Motu Kuki. Lolotonga e ako ne nau fa'u ai ha ki'i tohi mo ha fo'i tepi vitio ki he anga hono fakafanau 'o e 'elili.

Ko e tepile 'i lalo 'oku ha ai 'a e lahi 'o e 'elili na'e hao mo'ui mai mei he ngaahi fakafanau 'i he ngaahi ta'u kuo maluu atu.

Ta'u	Elili 'oku kei mo'ui	Lalahi (mm)	Ngaahi me'a ne hoko
1995	85	80	Ko e fo'i 10 na'e tukuange 'i 'Euaiki lolotonga 'a e ki'i ako ne fakahoko 'i Fepueli.
1996	6,000	55	ne 'ave 'a e fo'i 1000 ki Vava'u 'i Sune. 'I Tisema ne a'u honau lalahi ki he 57mm 'o fakafehoanaki ki he 55mm 'i Tongatapu ni.
1997	2,000	20	Ne ki'i hiki honau lalahi 'o fakafehoanaki ki he ta'u kuo 'osi tupu mei he momoko ange 'a e 'ea. Ko e ta'u kuo 'osi na'e 27mm.

'Elili pulepule (Turbo petholatus)

'Oku lahi 'aupito hono ngaue 'aki 'a e nge'esi 'o e kalasi 'elili ko eni ki he ngaahi me'a teuteu fale mo e suvenia. Ko e 'uhi ko e molemole mo lanu faka'ofa'ofa hono nge'esi 'oku lahi ai hono ngaue 'aki 'e he tokolahi ki he 'enau ngaahi puha sio'ata he 'oku nau tokoni ke fufulu 'a e limu 'oku pipiki he sio'ata.

'I he mahina ko Me ne 'ahi'ahi fakafanau 'i ai 'a e kalasi 'elili ko 'eni 'o fakataumu'a ke hu atu ki tu'apule'anga ki he maketi puha sio'ata ika. Ne fe'unga fakakatoa mo e fanga ki'i 'elili 'e 13,000 na'e ma'u hili 'a e 'aho 'e 4. Ka 'i he 'ene a'u mai ki Tisema ne ma'u pe ha ha fo'i 'elili 'e 3,000 kuo nau lalahi fe'unga ki hono tauhi ke hu atu ki tu'apule'anga.

Takaniko (Trochus niloticus)

Na'e lava foki 'a hono fakafanau 'ahi'ahi 'o e takaniko mo e kau ako ki hono fakafanau 'o e 'elili. Hili 'a e 'aho 'e 4 mei hono fefiohi 'o e fua tangata mo e fua fefine na'e lava ke ma'u mei ai ha fanga ki'i

takaniko 'e 13,000 kuo 'osi lava 'o totolo. Pea 'i Tisema ne a'u ki he ki'i fo'i takaniko 'e 4,000 (18-30mm 'a e fuolahu hono nge'esi) na'e mo'ui 'o 'ave 'o tauhi fakataha mo e vasuva. 'Oku tokoni foki 'a e takaniko ki hono fufulu 'a e limulimu 'oku tupu 'i he 'u tangike vasuva.

Ko e fo'i takaniko mei he fakafanau 'i Tisema, 1995 na'e kei tauhi kene fufulu 'a e limu 'oku tupu 'i he 'u tangike vasuva. Na'e tesa'i ha ngaahi fo'i takaniko 'o fakapapau'i kuo nau 'osi matu'otu'a fe'unga ke fanau. 'Ikai ke ngata ai ka kuo nau lalahi fe'unga kotoa pe ke tukuange 'i he kamata'anga 'o e ta'u kaha'u.

Faama'i 'o e ika/kanahe

Na'e fakahoko 'e he pule ki mu'a 'o e Polokalama 'Akuakalasa mo e Fakatotolo 'a e Potungaue mo Siapani, Toketa Hiromi Ikenoue, hano savea'i e tu'unga fakapa'anga hano faama'i 'o e Kanahe. Ko hono aofangtuku na'e mahino 'oku 'ikai ke tupu lelei 'a hono faama'i 'o e kanahe 'i he founa fakaonopooni. 'Oku tupu pe eni mei he; fu'u mamafa 'a e fafanga ika 'i hono fakafehoanaki ki he mahu'inga 'o e kanahe 'i he maketi fakalotofonua; 'ikai ke lahi fe'unga 'a e fanga ki'i kanahe ke faama'i tupu mei he fu'u lahi hono toutai'i; pea mo e vave e lalahi 'o e te'efo 'oku fu'u tuai 'aupito.

'I he tafa'aki 'e taha na'a ne fokotu'u mai ke ngaue 'aki 'a e founa ko hono tauhi toko si'i pe 'a e fanga ika 'i ha 'elia 'oku lahi fe'unga. 'A ia he 'ikai toe fiema'u ke fafanga pea ngalingali pe 'e ma'u ai ha tupu. Na'a ne fakafuofua ke 'oua na'a toe si'i hifo 'a e 'aa 'i he hekita 'e taha mo e konga. Na'a ne fakafuofua ki he taimi 'e foki mai ai 'ete ngaahi fakamole 'o fakatatau ki he lahi 'o e 'aa 'o -7% ki he Hekita 'e 1, 14% ki he hekita 11/2 mo e 29% ki he hekita 'e 2.

Ne 'iai ha ni'ihi ne nau loto ke faama'i 'a e kanahe 'o ngaue 'aki 'a e founa 'oku 'ikai toe fafanga. Ka koe 'uhi koe maumau ki he ngaahi 'a ika 'e ha matangi 'i he kamata'anga 'o e ta'u, ne hoko ia ko ha me'a ke molia 'a e taha kotoa ke fakahoko mo e Potungaue 'a hono faama'i 'ahi'ahi 'o e kanahe 'i he founa ne fokotu'u mai 'e he mataotao. Ne ta'ofi 'a e polokalama ni tupu mei he fu'u lahi 'a hono ngaahi palopalema pea mo e loloa 'a e taimi fakaili 'o e 'unomoa ke a'u ki he lalahi fe'unga ke fakamaketi'i. Ko e ki'i tamele 'e taha 'o e kanahe ko 'enau 'alu fakapupunga he ko e 'ilo pe 'eha mata'iika 'e taha ha fo'i ava ko 'enau 'osi ia ki tu'a.

Hu ki tu'apule'anga e limu (Cladosiphon sp., limu tanga'u)

Fakatatau ki he fakafofonga mei he kautaha H&H 'a ia 'oku nau hu atu 'a e limu, ko e kalasi limu 'i Tonga ni 'oku kehe ia mei he kalasi 'oku ma'u 'i Niu Kaletonia mo 'Okinaua pea 'oku kehe pe hono founa faama'i mo hono teuteu'i. Ko hono fakakatoa 'oku fu'u fiema'ua ange 'ae limu mei Tonga ni pea 'oku toe ifo ange ki he kau Siapani. Ko e founa hono fua mo teuteu'i 'oku ne toe fakalakaange 'i hono fakafehoanaki ki he 1996. Lolotonga 'a e ngaahi mahina lahi taha ne lava 'e he kautaha ke polosesi 'a e toni 'e 8 ki he 9 he 'aho. Na'e kamata 'aki 'e he H&H Co. ha kau leipa 'e 25 pea toki hikihi ai pe ki he toko 90 'i he taimi na'e a'u ai 'a e lahi 'a e limu ki he toni 'e 10 he 'aho. Ko e toni 'e 403 na'e hu atu 'o fakafehoanaki ki he toni 'e 43 he ta'u kuo 'osi. Na'e fakafuofua ki he 20% 'a e limu na'e uta na'e mole ia tupu mei he lahi 'a e tahi he limu mo e ngaahi limu kehe pe.

Na'e fakahoko hano faama'i 'ahi'ahi 'o e limu 'i ha tokoni fale'i mo e fakapa'anga mei he FAO-SPADP. Na'e lava 'o ma'u 'a e fanga ki'i pulopula 'i ha founa 'e ua. Ko e founa 'uluaki ko hono 'ai 'a e 'u kupenga 'o tuku fakataha mo ha limu 'i ha tangike pea ko e founa 'e taha ko hono tuku 'a e 'u kupenga 'i tahi 'i he feitu'u 'oku tupu lahi ai 'a e limu. Na'e lahi ange 'a e tupu 'a e limu 'i he kupenga na'e teuteu'i 'i he founa hono ua. Ko e founa hono fakaili na'e tatau tofu pe mo e founa 'oku ngaue 'aki 'i 'Okinaua. Na'e fe'unga mo e mahina 'e ua 'a hono tuku ke tupu 'a e limu 'o a'u ki he taimi ke hiki ai ki he faama. Ko e 'avalisi na'e ma'u mei he kupenga 'e taha ko e 31kg pea ko e lahi mo e si'isi'i taha na'e 56 mo e 8. Ko e ola mei he kupenga 'e taha 'oku tefito pe ia 'i he lahi 'o e limu na'e tupu 'i he kupenga pea mo e 'ataakai.

3.2.2 Savea Koloa mo eTauhi

Ngaahi toutai matafonua

Na'e lava 'o tanaki 'a e ola 'o e toutai 'a ia 'oku fakatau atu 'i Vuna mo Fava he 'aho kotoa pe mei he taimi 0600-0830, 1000-230 mo e 1400-800 tukukehe 'a e 'aho Sapate mo e ngaahi 'aho malolo. 'I he'ene pehe ko e ngaahi fika 'oku ha atu 'i lalo 'oku 'ikai ko e katoa ia 'a e ola 'o e ngaahi toutai 'i Tongatapu. Ko e ngaahi fika 'oku 'ikai ma'u, 'oku kau ai 'a e 'inasi 'o e kau toutai mo honau famili pe kainga mo e ika 'oku

fakatau atu he ngaahi feitu'u kehe. Kaekehe, ko e ngaahi fika 'i lalo 'oku ne fakafofonga'i 'e ia 'a e 80% pe lahi ai 'a e ola fakakatoa 'a e ngaahi toutai matafonua 'i Tongatapu ni.

Na'e fakafuofua ki he toni ika 'e 425 na'e ma'u lolotonga 'a e ta'u. Ko e katoa 'a e ika na'e vahevahe ia ki he famili 'e 35 pea ko e famili 'e 5 na'e lahi taha hono ma'u 'oku nau fakafofonga'i 'a e 82% pe lahi ange 'a e ika kotoa na'e ma'u. 'Oku kau heni 'a e famili kotoa 'o e hohomo (hohomo, 'ufu, olomea, menenga, pongongo mo e pose), famili 'o e valu (takuo, valu mo e 'atu), famili kotoa 'o e manga (manga, mu, hoputu, tanutanu mo e koango), famili kotoa 'o e pone (pone, 'ume mo e manini) pea mo e famili 'o e lupu mo e 'otule.

Ko e founa toutai na'e ma'u lahi taha ko e uku po'uli 'a ia na'e fakafuofua ki he 49.2% 'a e ola fakakatoa 'o e toutai. Na'e hoko ki ai 'a e kupenga ko e 21.6%. Ko e ongo founa toutai ni pea mo e ngaahi founa toutai kehe na'e ma'u taha 'a 'enau 'u ola (toutai) 'i Me, Sune pea mo Tisema. Ne lahi ange 'a e ika na'e ma'u mei he uku po'uli 'i he taimi momoko 'a ia 'oku ne fakae'a mai ai 'a e lahi 'a e fiema'u ika kae tautautefito ki he Konifelenisi 'a e ngaahi Siasi, ko e Fakame, Sapate Fa'e mo e Sapate Tamai.

Ko e ma'olunga taha ko ia 'a e ola fakamahina ko e uku po'uli 'a ia 'oku mahalo pe ko e tupu mei he fu'u toko lahi 'a e kau toutai uku po'uli. 'Oku fakafuofua ki he 60% pe lahi hake ai 'a e kau toutai mamaha ko e kau uku po'uli. Ko e founa toutai ola lelei taha 'o fakatatau ki he fuoloa mo e tokolahi 'a e kau toutai 'oku ma'olunga taha pe 'a e toutai kupenga.

Polokalama fakafuofua sitoka: tauhi 'o e fa'ahinga toutai me'atahi kehekehe.

Ko e polokalama ko eni, 'oku fengae'aki fakataha ai pea mo ha Kautaha mei Pilitania ko e Marine Resources Management Group (MRAG), na'e toe fakaloloa atu ki ha toe ta'u 'e 3 'o 'osi 'Epeleli 1999. Ko e lipooti 'o e 'uluaki konga ne 'osi faka'asi ia 'i he lipooti fakata'u 'o e ta'u kuo 'osi.

3.2.3 Va'a Fakalalaka 'o e Toutai Fakakomesiale

Ko e Va'a Fakalalaka 'o e Toutai Fakakomesiale 'oku 'i ai 'a e ngaahi vaka 'e 3 (MFV *Albacore*, *Ekiaki*, mo e *Ngutulei*. Ko e ngaahi vaka na'e fakatefite 'enau ngaue ki he fekumi mo e 'ahi'ahi'i 'o ha ngaahi toutai'anga fo'ou.

'Oku tokanga'i 'e he Pule 'o e 'u vaka mo e kau 'Eikivaka 'a e toutai, pea 'oku lahi 'enau ngaahi taukei 'o tatau ki he taumata'u loloto mo e toutai valu. Ko e kau sitafu-hoko eni 'oku nau ngaue 'i he Va'a Fakalalaka 'o e Toutai Fakakomesiale.

	Taniela Koloa	Pule 'Ofisa Toutai
MFV <i>Ekiaki</i> :	Afemui 'Ufi Sioeli Pasikala <i>Vacant</i>	Master, Chief Engineer <i>Mate</i> (4 AB Fishermen and 1 Greaser)
MFV <i>Albacore</i> :	Haani Lave Siosifa 'Utumoengalu Vili Vaka	Master <i>Mate</i> Chief Engineer (4 AB Fishermen)
MFV <i>Ngutulei</i> :	Sione Sositeni <i>Vacant</i> Paea Mapu	Master <i>Mate</i> Chief Engineer

MFV Albacore

Ko e vaka ni 'oku ngaue'aki ki he toutai heu mounu, 'o fakataumu'a ki he fa'ahinga mounu ko e satini, mo e 'otule. Ko Vava'u kuo fakamo'oni'i 'oku leleitaha ki he fa'ahinga toutai ko'eni.

Tepile 11 : Ko e Ngaahi 'aho Toutai 'a e MFV *Albacore* ki he 1997.

Mahina	Ngaahi 'aho toutai	Toutai'anga	Lahi/kg
Sepitema	7	Vava'u	1,634
'Okatopa	6	Vava'u	1,244
Novema	5	Vava'u	216
Tisema	4	Tongatapu	188
Katoa	22		3,282

MFV *Ekiaki*

Ko e vaka ko 'eni 'oku ngaue'aki ki he toutai 'ahi'ahi mo fekumi 'o fakatefito 'i he toutai valu. Na'e lava 'o fakahoko ha fo'i folau toutai 'e 17 'a e vaka ni 'i he 1997. Ko hono fakaikiiki 'oku ha he Tepile 12.

Tepile 12 : Ngaahi folau toutai 'a e MFV *Ekiaki* 'i he 1996 mo honau ola

Fika folau	Aho toutai	Katoa 'o e ika na'e ma'u	Katoa/kg
No. 1	13-18/1/97	29	679
2	10-15/2/97	-	744
3	24-28/3/97	26	551
4	7-12/4/97	49	1,036
5	12-25/4/97	16	316
6	12-17/5/97	77	1,490
7	26-1/6/97	74	1,485
8	12-14/6/97	17	285
9	16-21/6/97	48	905
10	30-6/7/97	34	646
11	14-19/7/97	72	1,204
12	30/7-9/8/97	33	545
13	10-31/8/97	130	2,577
14	21/10-25/10/97	21	816
15	19-22/11/97	87	1,909
16	1/12-6/12/97	73	1,577
17	10-16/12/97	73	1,655
Katoa		859	18,420

Tepile 13 : Fa'ahinga ika na'e toutai'i 'e he M.F.V. *Ekiaki* 1996

Fa'ahinga ika	Lahi 'o e mata'iika	Mamafa/kg
'Alapakoa	412	8,240
Bigeye	91	2,164
Marlin	22	205
Yellowfin	121	3,235
Skipjack	129	2,511
'Anga	191	2,254
STM	46	1,488
Swordfish	1	50
Others	33	500
Katoa	859	18,420

M.F.V Ngutulei

Ko e vaka ko 'eni 'oku ngaue'aki ki he taumata'u loloto pea mo hono fetuku holo 'o e ngaahi naunau langa ki hono langa 'o e ngaahi fale nofo'anga 'o e kau ngaue 'i Ha'afeva. Ngaahi fatongia kehe 'i he 1997 'aia na'e kau ki ai 'a e: Faka'ali'ali Ngoue 'a Ha'apai 'i he 1997 pea mo hono toho fakata'u 'o e MFV *Ngutulei* 'i he toho'anga vaka.

Tepile 14 : Ngaahi folau toutai MFV *Ngutulei* 1997 mo hono ola e ngaahi tohi kole ki he laiseni takitaha

Fakaikiiki	'Aho
'Aho toutai	25
Toho	10
Faka'ali'ali Ngoue	8
Uta 'o e naunau langa ki Ha'afeva	10
Taulanga	312
Katoa	365

3.2.4 Va'a 'Osenikalafi

Neongo 'oku te'eki ha mataotao fe'unga kuo fokotu'u ki he va'a ni ka kuo 'osi fakakau pe 'e he Potungae 'a e tafa'aki ko 'eni 'i he ngaahi palani fokotu'u ngaue ki he 1996-2000 mo e fa'unga fakakautaha.

3.3 Va'a Pule'i 'o e Toutai

Ko e tafa'aki ko 'eni 'oku to e vahevahe ki he ngaahi kupu iiki kau ai 'a e Tauhi mo e Laiseni, Tokoni'i 'o e Ngaue, Maketi mo e Fakalalakaka 'o e Maketi, Vakai'i e ola 'o e Toutai, Pule'i e tu'unga Fo'ou e Kakano 'o e Ika mo e Ngaue ki Tu'a 'i Vava'u mo Ha'apai.

3.3.1 Tauhi mo e Laiseni

Talateu

Ko e Va'a Tauhi mo e Laiseni 'oku faifatongia 'i hono malu'i mo tokanga'i 'a e ngaahi me'a fakatoutai, pea pehe ki he ngaue ki hono laiseni mo lesisita 'o e ngaahi vaka toutai.

'Oku kau 'i he ngaahi fatongia 'o e Va'a ni 'a hono teuteu'i 'o e ngaahi palani ngaue 'i he fengae'aki mo e ngaahi Va'a kehe hange ko e Va'a Palani mo e Fekumi. Ko e ngaahi ngaue kehe 'oku kau ai 'a e (i) vakai'i 'a e ngaahi tohi kole ki he laiseni takitaha hange ko e tu'utu'uni ko ia 'oku ha 'i he Lao 'o e Toutai 1989 mo hono Ngaahi Tu'utu'uni hange ko e ngaahi vaka toutai (fakalotofonua, komesiale, toutai sipoti), ngaahi ngaue'anga ika, pa ika, ngaahi me'a tahi, etc; (ii) fakahoko 'a e ngaahi fokotu'utu'u 'a e Potungae Toutai ki he kakai/ngaahi sekitoa taautaha mo e ngaahi ngaue'anga kehe 'a e Pule'anga hange ko e : (a) Potungae Leipa, Fefakatau'aki mo e Ngaahi Ngaue Iiki fekau'aki mo e fefakatau'aki mo e ngaahi laiseni fakalalakaka 'i he toutai, (e) Potungae Fonua, Savea mo e Ngaahi Koloa Faka-e-natula, (f) Potungae 'o e Ngaahi Taulanga mo e Malini, fekau'aki mo e fakahaofi mo'ui 'i tahi mo e tu'unga malu 'o e ngaahi vaka toutai mo e (h) ngaahi Potungae kehe 'o hange ko e Kasitomu, Mo'ui mo e Folau'eve'eva.

Ko e ngaahi Fatongia Tauhi mo Pule'i 'oku kau ai 'a hono (a) fakahoko mo hono faka'ilo ha tokotaha mau-maulao fakataata ki he Lao mo hono Ngaahi Tu'utu'uni, hange ko e fana ika mo e ngaahi mau-maulao pehe, (e) ngaahi polokalama malu'i hange ko hono ngaue'aki 'o e vakapuna/vaka le'o 'i he sone maile tahi 200 'o Tonga, (f) polokalama tanaki fakamatala 'oku fakahoko 'i he ngaahi fonua memipa 'o e FFA 'o fekau'aki mo e Talite Toutai mo e Pule'anga 'Amelika, (h) lesisita fakafeitu'u 'a e ngaahi vakatoutai muli mo e (i) sivi 'a e ngaahi koloa kotoa mei tahi 'oku 'amanaki ke hu atu ki tu'apule'anga.

Ngaahi fatongia 'o e Laiseni 'oku kau ai hono : (a) lesisita mo e laiseni 'a e ngaahi vaka toutai mo e ngaahi tu'unga pa ik, (e) tanaki 'a e peseti 0.5 (0.5%) 'o e mahu'inga fakalotofonua 'o e koloa mei tahi 'oku 'amanaki fakatau atu ki tu'apue'anga mo e ngaahi totongi laiseni kehe.

Ko e ngaahi fatongia fekau'aki mo e fa'u lao 'oku kau ai hono vakai'i 'a e ngaahi Lao ki he Toutai. Ko e ngaahi fatongia kehe 'o e Va'a ni 'oku kau ai hono teuteu'i ha ngaahi tohi fakangofua ke hu atu ki tu'apule'anga 'a e ngaahi koloa mei tahi 'i he tu'utu'uni 'a e Lao ki he Toutai pe ko e fiema'u fekau'aki mo e Konivesio ki he Fefekatau'aki Fakavaha'apule'anga 'o e ngaahi me'amo'ui kuo faka'au ke 'osi (CITES).

Tepile 15 : Ngaahi Kautaha 'oku nau fakatau atu ki tu'apule'anga 'a e ngaahi koloa tahi.

Hingoa 'o e kautaha	Tu'asila	Me'atahi na'e hu atu	Ta'u na'e fokotu'u ai
Dateline Aquarium Fish Company Ltd (Paula Vi)	Haveluloto	live tropical fish & invertebrates	1994
Intra Pacific (Willis L. 'Unga) *	Kolofo'ou	live tropical fish & invertebrates; lobsters	1992
Sea of Color (Eddie Kelly) *	Kolomotu'a	live tropical fish & invertebrates	1993
Mele D. Vaha'i (Mele's Export) *	Niutao	live tropical fish & invertebrates	1995
Walt Smith International (Walt Smith)	Ma'ufanga	live tropical fish & invertebrates	1980
South Sea Investment & Development Co. Ltd. Fung Shing Co. Ltd	Kolofo'ou	beche de mer	1994
Ocean Fresh Investment Ltd (Philip Gu & Sione Taumoefolau)	Ma'ufanga	shark fin, beche de mer, tuna & lobster	1993
Pacific Seafood Ltd (Lonimar Australia Pty Ltd)	Neiafu	beche de mer	1993
T & L Trading (Taniela Foliaki & Li) *	Sopu	shark fin and beche de mer	1994
South Pacific Seafood (Owen Kami & Tom Trudgeon) *	Olota'ane	shark dried fin & beche de mer	1994
'Ainise Tohi *	Ma'ufanga	shark fin and beche de mer	1994
Suntex (Johnson Lee) *	Kolofo'ou	beche de mer	1994
FIMCO *	Kolofo'ou	fresh fish	1994
Sea Star Fishing	Small Industries	fresh fish	1990
Maritime Projects Co. (Tonga) Ltd	Sopu	fresh fish, shark dried fin & beche de mer	1980
'Alatini Fisheries Co. Ltd (Bill Holden)	Small Industries	fresh fish	1990
Capricorn Fishing Co. Ltd (Peter Hurrell & Siotame Taunaholo)	Kolofo'ou	fresh tuna	1993
Sea Eagles Fishing (Tukua Tonga & Rev. Taniela Moala)	Fasi	lobster & tuna	1995
KM Fishing (Koli Moa)	Fanga	fresh tuna	1994
Sea Food Products (Tonga) Ltd *	Ha'avakatolo	fresh fish	-
Fehoko Trading (Ane Maquier. Nee Fehoko) *	Kolofo'ou	lobster & beche de mer	1995
Sione Kiteau Topui *	Sopu	lobster	1995
Rev. Lehopoame To'a Tonga'onevai *	Haveluloto	lobster	1994
Pupunga Mahe	Kolofo'ou	tuna	1997

* 'ikai ngaue

Na'e lahi 'a e ngaahi Kautaha na'e 'ikai ke nau ngaue 'i he 1997 tupu mei he ngaahi 'uhinga kehe-kehe hange : ko e kau fakatau mokohunu ki tu'apule'anga na'e ha mei ai 'oku holo ki lalo 'a e lahi 'o e mokohunu tautefito ki he nga'ito, huhuvalu mo e mokohunu 'a ia 'oku nau kau 'i he kalasi 'oku ma'olunga hono mahu'inga fakapa'anga. Na'e 'omai e tu'utu'uni mei he Kapineti ki he Potungae Toutai

ke tapui hono hu atu 'a e fa'ahinga 'o e mokohunu 'i he ta'u 'e 10 'o kamata he 1998 pea toki 'osi 'a e ta'u 'e 5 pea toe fai hano vakai'i. Ko e kau uta 'uo ki tu'apule'anga na'e 'ikai ma'u ha'anau 'uo mei he kau toutai ke fakatau atu, ko e kau fakatau ika maloulau ki tu'apule'anga na'e uestia tupu mei he palopalema'ia 'a e ngaahi misini vaka mo e motu'a ange 'a e ngaahi vaka pea ko e ni'ihina 'a nau pehe ko e tukuhau kuo hilifaki 'e he Pule'anga kuo hoko ko e fakasi'isi'i 'enau pa'anga ngaue 'o 'ikai malava fua 'enau fakamole. Ko e ngaahi palopalema kehe 'oku ngalingali na'e tupu mei he 'ikai fakapotopoto hono fakahoko 'o e ngaue.

Ngaahi fakataha fakalotofonua

'I he kamata'anga 'o e 1997, na'e mole ai 'a e vaka toutai loloto ko e "MV Hakautapu" 'i tahi he ngaahi 'aho kimu'a pea ma'u hili ia ha kumi mo e ngaue fakahaofi 'i he ngaahi potu tahi 'o Tonga. Ko e vaka ni na'e 'ikai ke lesisita pe kakato 'ene naunau fakahaofi mo'ui 'o fakatatau ki he ngaahi fiema'u 'a e Potungaue Malini fakatatau ki he Lao Toutai.

Na'e fakahoko ha fakataha 'a e kau ma'u vaka, kau 'Eikivaka, Potungaue Toutai mo e Potungaue Taulanga & Malini 'i he konga kimu'a 'o Fepueli ke nau alea'i 'a e ngaahi naunau 'oku fiema'u 'e he Lao ni pea talaki he'ikai toe 'i ai ha vaka 'e mavahe mei taulanga 'o toutai kapau 'oku 'ikai kakato 'ene ngaahi naunau malu'i mo'ui.

Na'e toe fakahoko mo ha fakataha 'i he 'aho 7 'o 'Akosi 'a ia na'e ha mei ai e ta'e fiemalie 'a e kau ma'u vaka ki he fu'u mamafa 'a e totongi te nau fuesia 'o kapau 'e fakakakato 'a e ngaahi naunau malu'i mo'ui ke ngaue'aki. 'I he lolotonga ni ko e kautaha pe 'e taha 'oku nau fakatau atu 'a e naunau ni 'o \$9,000 ki he seti kakato. Na'e kole 'a e kau ma'u vaka ki he Pule'anga ke nau tokoni mai 'i he ngaahi me'a faka-kasitomu & uafu mo e ngaahi ngaue ki hono hu mai..

Ko e Potungaue Toutai, Taulanga & Malini mo e ngaahi fakafofonga kehe hange ko e Komisoni Fetu'utaki 'a Tonga, Pangike Tonga, Potungaue Leipa mo e Ngaahi Ngaue 'anga iiki te nau vakai'i e ngaahi naunau fakahaofi mo'ui 'oku hu mai pea faka'ata mei he tute. 'Oku te'eki ai ma'u ha kole ki he me'a ni.

Ngaahi me'atahi 'oku hu atu mei Tonga ni

Ko e ngaahi koloa mei tahi na'e hu atu fakakomesiale ki tu'apule'anga, na'e kau ai 'a e mokohunu, hiku'i 'anga momoa, ika mo'ui, feo molu & feo mate, 'uo, valu, palu mo e fa'ahinga 'o e ngatala. Na'e hu atu ki tu'apule'anga ki he ma'ume'atokoni 'a e ngaahi ika mamaha kehekehe, feke, fa'ahinga kehekehe 'o e fingota, kalasi 'o e valu, pea pehe ki he fa'ahinga me'amo'ui mei 'oseni pe, hange ko e nge'esi fingota, tua'i fonu, mo e ngaahi suvenia na'e ngaahi mei he toa tahi mo e ngaahi nge'esi tofe. Neongo 'oku te'eki fakamo'oni 'a Tonga ke kau 'i he "CITES" ka ko e ngaahi koloa 'oku fakataumu'a ki Nu'usila, 'Aositelelia mo Siapani kuopau ke 'i ai 'a e tohi ngofua ke faka'ata'aki 'a e ngaahi me'amo'ui mei 'oseni 'oku hu atu ki he ngaahi fonua ko eni. Ko e pa'anga kotoa pe 'oku ha atu 'i he lipooti ni 'oku 'i he Pa'anga Tonga, tukukehe kapau 'e faka'ilonga'i.

Tepile 16 : Kongokonga lalahi 'o e koloa mei tahi 'oku uta atu ki tu'apule'anga ('i honau fa'ahinga) 'i he

Species/group	FOB value (TOP) in 1995	FOB value (TOP) in 1996	% proportion of increase (↑) or decrease (↓) of FOB revenue in 1996 compared to 1995	FOB value (TOP) in 1997	% proportion of increase (↑) or decrease (↓) of FOB revenue in 1997 compared to 1995
Sea cucumber	1,156,782.60	884,923.50	↓ 23.50 %	65,651.00	↓ 94.3 %
Dried sharkfin	38,160.00	52,650.00	↑ 38.00 %	12,936.00	↓ 66.0 %
Lobster	44,439.00	7,950.00	↓ 82.00 %	1,875.00	↓ 95.8 %
Tuna	392,648.70	136,745.00	↓ 65.20 %	158,631.55	↓ 60.0 %
fresh tuna					
frozen locally				700,000.00	
cannery				300,000.00	

Hoko atu Tepile 16

Species/group	FOB value (TOP) in 1995	FOB value (TOP) in 1996	% proportion of increase (↑) or decrease (↓) of FOB revenue in 1996 compared to 1995	FOB value (TOP) in 1997	% proportion of increase (↑) or decrease (↓) of FOB revenue in 1997 compared to 1995
Snapper & grouper	409,959.00	651,311.50	↑ 59.00 %	605,640.00	↑ 47.7 %
Aquarium fish & coral (including giant clams and live coral)	346,144.50	563,590.60	↑ 162.80 %	445,693.75	↑ 28.8 %
Seaweed	-	8,250.00	-	112,500.00	
Katoa	2,388,133.80	2,326,993.85		2,402,927.30	

Ngaahi me'a kehe

Ko e metuliki toni limu tanga'u 'e 450 ne uta atu he ta'u hono ua ne lele 'ahi'ahi mai ai pea ma'u ai e \$112,500.00.

Mokohunu

Koe'uhi ko e holo e lahi 'o e mokohunu, ko e ngaahi kautaha pe 'e 3 na'e ngaue 'i he 1997. Ko e ngaahi kautaha ko ia; koe Ocean Fresh Investment, South Sea Investment (Fung Shing) mo e Pacific Marine Products. 'Oku ha 'i he Tepile fika 17 'a e kongokonga lalahi 'o e fakamatala ki he lahi 'o e fa'ahinga 'o e mokohunu na'e uta atu mei Tonga ni 'i he 1997.

Tepile 17 : Lahi mo e mahu'inga FOB 'o e mokohunu na'e hu atu he 1997.

Fa'ahinga (hingoa fakapilitania, fakatonga, fakasaienisi)	Mamafa (toni metuliki)	Mahu'inga FOB ki he kg (pa'anga ki he kilokalami mokohunu momoa)	Fakafuofua mahu'inga FOB (pa'anga)
White teatfish	1.2 (↓ 94.8%)	-	13,180.00
Huhuvalu	<u>12.3</u> (↓ 47.2%)	<u>25.00</u>	<u>307,975.00</u>
<i>Holothuria fuscogilva</i>	[23.3]	[20.00]	[465,854.00]
Black teatfish	0.6 (↓ 88.7%)	-	5,600.00
Mokohunu	<u>4.4</u> (↓ 17.0%)	<u>10.00</u>	<u>44,270.00</u>
<i>H. nobilis</i>	[5.3]	[10.00]	[52,727.00]
Sandfish	0.1 (↓ 96.4%)	-	3,150.00
Nga'ito	<u>1.7</u> (↓ 39.3%)	<u>30.00</u>	<u>51,750.00</u>
<i>H. scabra</i>	[2.8]	[25.00]	[70,850.00]
Greenfish	0.01 (↓ 99.0%)	-	450.00
Holomumu	<u>2.5</u> (↓ 81.2%)	<u>9.00</u>	<u>22,086.00</u>
<i>Stichopus chloronotus</i>	[13.3]	[9.00]	[119,601.00]
Tigerfish / leopardfish	2.8 (↓ 67.8%)	-	22,000
Matamata	<u>8.7</u> (↑ 141.7%)	<u>8.00</u>	<u>69,440.00</u>
<i>Bohadschia argus</i>	[3.6]	[8.00]	[28,720.00]
Prickly redfish	0	0	0
Pulukalia	<u>2.7</u> (↑ 107.7%)	<u>8.00</u>	<u>21,384.00</u>
<i>Thelenota ananas</i>	[1.3]	[8.00]	[10,213.60]

Hoko atu Tepile 17

Fa'ahinga (hingoa fakapilitania, fakatonga, fakasaienisi)	Mamafa (toni metuliki)	Mahu'inga FOB ki he kg (pa'anga ki he kilokalami mokohunu momoa)	Fakafuofua mahu'inga FOB (pa'anga)
Curryfish	0.01 (↓ 99.5%)	-	250.00
Lomu	<u>3.1</u> (↓ 51.8%)	<u>10.00</u>	<u>30,800.00</u>
<i>Stichopus. variegatus</i>	[6.3]	[10.00]	[63,485.00]
Stonefish	0.3 (↓ 94.0%)	-	1,699.00
Teleheamaka	<u>3.6</u> (↓ 28%)	<u>7.00</u>	<u>25,382.00</u>
<i>Actinopyga lecanora</i>	[5.0]	[7.00]	[35,226.00]
Elephant trunk	0.5 (↓ 76.2%)	-	1,250.00
'Elefanite	<u>10.5</u> (↑ 400%)	<u>4.00</u>	<u>41,960.00</u>
<i>H. fuscopunctata</i>	[2.1]	[2.50]	[5,362.00]
Lollyfish	2 (↓ 73.0%)	-	5,000.00
Loliloli	<u>3.6</u> (↓ 51.4%)	<u>2.50</u>	<u>9,037.50</u>
<i>Holothuria atra</i>	[7.4]	[2.50]	[18,614.00]
Surf redfish	0.7 (↓ 97.5%)	-	6,160.00
Telehea	<u>28.2</u> (↓ 0.7%)	<u>8.00</u>	<u>225,664.00</u>
<i>A. mauritiana</i>	[28.4]	[8.00]	[227,556.00]
Black lollyfish	0.8 (↓ 86.7%)	-	6,112.00
Loli lalahi	<u>1.1</u> (↓ 81.7%)	<u>8.00</u>	<u>8,440.00</u>
<i>A. mauritiana</i>	[6.0]	[8.00]	[48,208.00]
Mixed species	0	-	-
	<u>0.00</u>	-	-
	[3.0]	[2.50]	[700.00]
Deepwater redfish	0.1 (↓ 89.0%)	-	800.00
Telehea/funefune	<u>0.95</u> (↑ 5%)	<u>2.50</u>	<u>2,375.00</u>
<i>A. echinites</i>	[0.90]	[2.50]	[2,125.00]
Brown fish	1.2 (↓ 60.0%)	-	1,200.00
Mula	<u>3.0</u> (0%)	<u>8.00</u>	<u>24,360.00</u>
<i>Bohadschia vitiensis</i>	[3.0]	[2.50]	[7,500.00]
Total	10.3 (↓ 90.0%)		65,651 (↓ 94.4%)
	86.4 (↓ 19.6%)	143 (10.20 per kg)	884,923.50 (↓ 26.7%)
	[108.7]	[140 (10.0 per kg)]	[1,156,782.60]

'Oku fakaha 'e he tepile 'a e fa'ahinga 'o e mokohunu na'e uta atu mei Tonga ni 'i he 1997. Ko e mamafa 'i he toni metuliki 'o e ngaahi fa'ahinga takitaha na'e uta atu 'oku fakaha fakataha mo e fakafuofua 'o e mahu'inga fob ki he kilokalami pea ko e mahu'inga fob fakakatoa 'i he fa'ahinga takitaha. Ko e ngaahi mahu'inga 'i he 1996 'oku laine'i pea ko e 1995 'oku ha 'i he peleketi tapafa ke fakafehoanaki ki ai. Ko hono fakahoatatau 'o e peseti 'o e holo(↓) mo e tupu (↑) 'i he toni metuliki 'o ngaue'a ki 'a e mamafa 'i he 1995 (dried biomass) makatu'unga ia 'i he me'a 'oku ha atu 'oku ha'i.

Ko e metuliki toni 'e 10 'a e mamafa fakakatoa (dried biomass) 'o e mokohunu na'e uta atu 'i he 1997 holo'aki 'a e peseti 'e 90% mei he 1996 (fakafehoanaki ki he metuliki toni (MT) 'e 86.4 'i he 1996 mo e metuliki toni 'e 108.7 'i he 1995). Ko e mahu'inga fob 'o e mokohunu na'e uta atu 'i he 1997 ko e \$65,651.00 (fakafehoanaki ki he \$884,923.50 'i he 1996 mo e \$1,156,782.60 'i he 1995).

Ko e fa'ahinga 'o e mokohunu 'oku ma'olunga hono totongi hange ko e huhuvalu mo e nga'ito 'oku 'ikai ke lahi. Neongo 'oku si'isi'i 'a e ngaahi fika na'e tanaki mei he ngaahi ta'u kimu'a atu ke fakafehoanaki mo e 1995 & 1996 ka 'oku ha pe he lipooti 'a Dr. Patricia Kailola 'i he "Malu'i 'o e Me'atokoni 'i Tonga" 'oku faka'au ke si'isi'i 'a e tokolahi 'o e nga'ito mo e huhuvalu.

‘I he tafa’aki ‘e taha ko e fa’ahinga ko ia ‘oku ma’ulalo honau mahu’inga hange ko e holomumu, lomu, loliloli mo e loli lalahi na ‘e holo honau tokolahi ‘i he 1996. Na’ e lahi hono uta atu ‘e he ngaahi kautaha ‘a e kalasi koia ‘oku ma’ulalo honau mahu’inga ‘o hange ko e matamata, pulukalia mo e ‘elefanite koe’uhi pe ke kei ngaue ‘enau pisinisi. Ko e fa’ahinga koia hange ko e mula na’a nau tu’unga tatau pe.

Na’e fakahoko ha ki’i savea ‘e he kau Saienisi mei he Va’a Toutai Mamaha ‘a e Komisoni ‘o e Pasifiki Tonga (SPC) pea nau fakaha ai ko e peseti ‘e 10 ‘a e tokolahi ‘o e mokohunu ‘oku nau kei toe. Ko e lipooti ‘o e fakatotolo na’e fai ‘oku nau fakahinohino ai ko e toutai’i mo hono uta atu ‘o e mokohunu ‘oku totonu ke ta’ofi ‘i he vave taha ‘i he meimei ta’u ‘e 10 ke fakapapau’i ‘e to e fakaakeake kotoa ‘a e fa’ahinga ni ki he tokolahi totonu.

Hiku’i’anga momoa

Na’e hu atu ki tu’apule’anga ‘e he kautaha Sea Star Fishing mo e Pacific Marine Products ‘a e kilokalami ‘e 235.5kg ‘o e hiku’i’anga momoa ‘i he 1997 ‘o mahu’inga fakakatoa ki he \$12,936.00; i.e \$55 ki he kilokalami (cc kilokalami ‘e 1,170 ‘i he 1996). ‘Oku ‘i ai e tui na’e lahi pe ngaahi hiku’i’anga momoa na’e hu atu ki tu’apule’anga ta’e ‘i ai ha tohi ngofua.

Uo

Ko e ‘uo kilokalami ‘e 127 (lahi taha ko e ‘unga’one) ‘i he mahu’inga fob ko e \$15 ki he kilokalami na’e uta atu ‘i he 1997 (c.c. kilo ‘uo ‘e 530 ‘i he 1996 mo e kilo ‘uo 2,962.6 he 1995) ‘o ma’u ai ‘a e \$1,875 FOB. Ko e ngaahi kautaha na’anau hu atu e ‘uo ki tu’apule’anga ko e K.M.Fishing, Fung Shing mo Lasalo Vaitai. Ko e fika ‘oku ha ‘oku ne fakaha ‘a e fu’u lahi hono toutai’i ‘o e ‘uo.

Palu mo e ngatala

Ko e kautaha ‘e tolu; ‘Alatini Fisheries, Maritime Projects mo e Capricorn Fishing, na’a nau uta atu ‘a e metuliki toni ‘e 151.4 ‘o e palu moe ngatala (cc. Metuliki toni ‘e 186 he 1996) ‘o mahu’inga ko e \$651,311 fob (cc. Metuliki toni ‘e 137 ‘i he 1995 ‘o mahu’inga koe \$409, 959 fob). Ko e ongo ta’u ko ia ‘e 2, na’e \$3.50 FOB ki he kilokalami ‘a e totongi, neongo na’e lahi ange ‘a e mahu’inga totonu ne hu mai ki he fonua.

Valu

Ko e metuliki toni ‘e 45.5 ‘o e valu na’e uta ki muli he 1997 ‘o mahu’inga ko e \$158,631.55. (cc. Metuliki toni .39 ‘i he mahu’inga ko e \$136,745 he 1996). Ko e mahu’inga FOB ki he valu kilokalami ‘e 1 ko e \$3.50. Ko e ngaahi kautaha ko e Capricorn Fishing, KM Fishing mo e Sea Star Fishing ‘oku nau hu atu e valu ki tu’apule’anga.

Ko e ngaahi vaka toutai ‘a e Sea Star Fishing na’a nau uta ‘a e valu ‘aisi metuliki toni ‘e 327 ‘o lahiange ia ‘i he metuliki toni valu ‘aisi ‘e 120 na’e uta atu ki he ngaue’anga kapaika ‘i Ha’amoia ‘Amelika. Ko e \$2.50 e mahu’inga FOB ki he valu ‘aisi ‘a ia ne ma’u ai e \$300,000. ‘Oku tanaki atu ki ai mo e metuliki toni toni valu ‘e 200 na’e fakatau fakalotofonua pe ‘i he mahu’inga ko e \$350 ‘o ma’u ai e \$700,000. Ko e mahu’inga FOB ma’ulalo taha fakakatoa ko e \$1,158,631.55.

Na’e lahi ‘a e ngaahi faingata’a ne fekuki mo e kau pisinisi toutai valu ‘i he 1997. Na’e mahino heni ‘a e lahi e taimi na’e fakamoleki ‘e he ngaahi vaka toutai valu ‘o nau no’o pe ‘i uafu koe’uhi ko e ngaahi palopalema fakamisini. Na’e kau atu ki ai mo e ngaahi matangi fakaenatula ‘i he 1997 ‘aia na’e uesia ai hono toutai’i e ngaahi valu ‘oku fiema’ua he maketi, hange ko e “big eye” mo e “takuo” pea holo foki moe mahu’inga FOB. Na’e holo mo e ola e toutai ‘a e Sea Star Fishing koe’uhi ko e matangi fakaenatula mo e ngaahi me’a kehe pe.

Ika ‘akualiume & maka feo

Ko e ongo kautaha ‘e 2 na’ana uta atu ki tu’apule’anga ‘a e ika mo’ui, maka feo mo efanga ki’i vasuva faama (sio ki he sekisoni 3.2.1.) Ko e kautaha Walt Smith International mo e Dateline Aquarium Fishing. Ko e ongo kautaha kimu’a hange ko e Intra PacificMarine Products mo e Mele’s Exports na’e ngaue he 1996 kae ‘ikai ngaue ‘i he 1997.

Koe mahu’inga FOB ‘o e ika mo’ui na’e TOP \$1.25 ki he “Fiji devil” mo e ngaahi ika kehe kae \$9 ki he

“flame hawk”, \$20 ki he “imperial angel” pea \$25 ki he “clown tigger”. ‘Oku ‘uhinga heni ‘a e totongi \$3.50 ‘a e mahu’iunga ne fakafuofua ki he ika, invertebrates mo e feo mohu.

Ko e mahu’inga FOB ki he fanga ki’i vasuva faama, maka mangamanga mo e feo mate ko e \$3. Ko e mahu’inga ‘o e feo mo’ui ‘oku makatu’unga ia he lahi e fa’ahinga ‘e havesi neongo ia ko e lahi taha ke uta atu ko e kalasi iiki mo e lotoloto pea ko e mahu’inga FOB ne ngaue’aki ko e mahu’inga ‘i he vaha’a ‘o e feo iiki mo e feo lotoloto. Na’e foaki ki he kautaha ‘e taha ‘a e ngofua kenau toutai’i ‘o hu atu ki tu’apule’anga ‘a e fanga ki’i ika mo’ui ‘e 100,000 pehe ki he toni maka feo mate ‘e 100 ‘i he ta’u. Ko e tepile ‘i lalo ‘oku ha kongokonga lalahi atu ai ‘a e lahi ‘o e ika mo e mamafa ‘o e maka (maka mangamanga, feo molu mo e feo mate) na’e uta atu ‘i he 1997.

Tepile 18 : Lahi mo e mahu’inga FOB ‘o e ika ‘Akaliume & Feo na’e uta ki tu’apule’anga ‘i he 1997

Kautaha	Fa’ahinga	Mamafa fakakatoa	Katoa (kg)	Mahu’inga (kg)	Mahu’inga fakakatoa (\$)
Dateline Aquarium	Soft coral		13,277	3.50	46,469.50
	Giant clam		4,494	3.00	13,482.00
	Invertebrates		22,673	3.50	79,355.50
	Live Fish		8,536	3.50	29,876.00
	Branch	5,592		3.00	16,776.00
	Solid	1,977		3.00	5,931.00
	Slap	705		3.00	2,115.00
	Live coral		4,432		20,208.75
Katoa					214,213.75
Walt Smith Int’l	Soft coral		5,320	3.50	18,620.00
	Live Fish		19,716	3.50	69,006.00
	Giant clam		4,552	3.00	13,656.00
	Invertebrates		7,211	3.50	25,238.50
	Branch	29,888		3.00	89,664.00
	Solid	2,243		3.00	6,729.00
	Slap	126		3.00	378.00
	Live coral		2,062		8,188.50
Katoa					231,480.00
Fakakatoa					445,693.75

Ko e 1997 na’e holo ‘aki e peseti ‘e 20% ‘a e lahi ‘o e ngaahi koloa na’e lava ke uta ‘i he 1996, neongo ia na’e kamata uta atu ‘a e feo mo’ui he konga kimui ‘o e ta’u. Na’e ‘i ai e holo hono uta atu ‘e he kautaha lalahi hange ko e Walt Smith International. Na’e lahi ange ‘a e ngaahi koloa na’e uta atu ‘e he kautaha iiki hange ko e Dateline Aquarium Fish Company.

Ko e mahu’inga fob na’e ma’u hono uta atu ‘o e ika mo’ui, feo mate etc.’i he 1997 ko e \$445,693.75 fakafehoanaki ki he \$563,590.60 he 1996.

Koe’uhi koe ngaahi palopalema ne fekuki mo e ngaahi kautaha ni’ihi, na’e ‘ikai longomo’ui ai hono fakalele. Neongo ia ko e ngaahi tekinolosia na’e ngaue’aki ‘e ma’u ai ha ola lelei kapau ‘e lelei hono pule’i.

Pa Ika

Na’e ‘i ai e ngaahi palopalema ne fehangahangai mo e lesisita mo laiseni ‘o e ngaahi tu’unga pa ika pea kau ai mo e holo ‘a e ngaahi ika mahu’inga hange ko e kanahe mo e ngaahi ika kehe ‘i hotau ngaahi matafonua hono to e vakai’i fakalelei. Ko e kau toutai na’anau tohi kole ki he ngaahi tu’unga pa ika na’anau fakafekihikiaki pe ko hai ‘oku totonu kene ma’u ‘a e tu’unga pa ika takitaha. Na’e kau ai pe he ngaahi palopalema ‘a e holo lahi ‘i he’etau ngaahi ika mahu’inga hange ko e kanahe mo e ngaahi ika kehe pe hotau ngaahi matafonua he fakakaukau ‘a e Potungaue ke to e vakai’i e ngaahi tu’utu’uni ki ai. Na’e kau heni ‘a e matasia ‘o e kupenga, ngaahi fa’ahi ta’u tapui, vaha’a ‘o e pa ki he pa mo e tapui koe’uhi ko e

taimi fakafanau 'i hono vakai'i. Na 'e ta'ofi fakataimi e fakafo'ou 'o e ngaahi laiseni he 1997. Ko e ngaahi palopalema ko ia 'i Tongatapu pe.

Puke mo faka'ilo 'o e kau maumaulao

Ko e ngaahi ngaue ki hono tokanga'i 'o e Lao na'e fakahoko ia 'e he kau ngaue 'e toko 4 'a ia na'e fokotu'u ke hoko ko e kau 'ofisa ma'umafai mo e kau 'Inisipekita Toutai ke nau muimui hono tauhi 'o e Lao Toutai mo e ngaahi tu'utu'uni. Ko e ngaahi tu'utu'uni na'e lahi hono tokanga'i 'e he kau 'Inisipekita Toutai ko hono toutai'i 'o e fanga ki'i mokohunu iiki, 'uo mo e vasuva iiki pehe foki ki hono toutai'i 'o e fonu lolotonga 'oku tapui 'i he fa'ahi ta'u ko 'Aokosi - Fepueli.

Na 'e 'i ai e ngaahi hopo 'e 3 fekau'aki mo e toutai'i 'a e fanga ki'i 'uo iiki pea ne ola lelei 'i he Fakamaau'anga 'i Tongatapu. Na 'e mo'ua taki \$100 'a e kau faka'iloa. 'Oku fiema'u ke ako'i e kau ngaue ki he tafa'aki mahu'inga ko 'eni kae tautefito ki hono tokanga'i e Lao mo hono tauhi.

Ngaahi fakataha

Tauhi e ngaahi matafonua

Na 'e fakahoko e fakataha 'a e kau toutai ma'u pa ika mo e kau toutai 'i he senita ako 'i Sopa ke vakai'i 'a e fu'u holo lahi hono ma'u e ngaahi ika hotau ngaahi matafonua kau ai mo hono tauhi e ngaahi tu'utu'uni hange ko hono to e tanaki atu e ngaahi feitu'u tapui ke fokotu'u ai ha pa ika, fa'ahi ta'u tapui, lesisita mo e laiseni 'o e ngaahi kupenga.

Na 'e felotoi e fakataha ke tapui 'a Fanga'uta ki he ngaahi toutai fakakomesiale pea ta'ofi ke ngaue'aki ha pa ika 'i ai mei Sune ki 'Akosi. Na 'e 'i ai e fiema'u ke lesisita mo laiseni e ngaahi kupenga pea na'e loto ki ai e kau ma'u kupenga pea tuku ki he Potungaue kene fokotu'u mo monomono e ngaahi tu'utu'uni ki he kupenga. 'Oku 'i ai e fakakaukau 'e ngaue'aki e ngaahi palani fo'ou ki hono tauhi mo pule'i 'i he 1998.

3.3.2 Va'a Fakahoko Ngaue

Ko e Va'a Fakahoko Ngaue 'oku kau ki ai 'a e Va'a Fo'u'angavaka mo e Va'a 'Enisinia ke fakahoko e ngaahi ngaue ki he va'a 'i he 'u tukui motu pea mo tokoni'i fakatekinikale 'a e ngaahi kautaha taautaha.

Fo'u'anga vaka

Na'e lava lelei foki hono fa'u 'o e ngaahi vaka toutai 'e 42 'o fakataumu'a ki he toutai loloto mo e toutai 'i he ngaahi fo'i mamaha, pea kuo lava lelei 'a hono fakahoko 'a e ngaue ni kae lava ke fale'i 'a e kau toutai ki he ngaahi founa toutai.

'Oku hokohoko atu 'a e ngaue 'a e Va'a ni ki hono monomono mo toe fakalelei'i 'o e fanga ki'i vaka toutai fakaloto fonua kae lava ke lele lelei 'ene ngaahi ngaue 'o fakatatau ki he fiema'u 'a e Potungaue.

Ko e kau ngaue 'o e va'a ni ko e kau 'ofisa 'e toko 5 mo e kau ngaue leipa 'e toko 4 'a ia ko kinautolu 'eni:

'Aisea Tupou	'Ofisa Toutai Ma'olunga
Tevita Taulafo	'Ofisa Tekinikale Kalasi II
Toma Kauvaka	'Ofisa Tekinikale Kalasi II
Lupe Fakaleleu	Tokoni Toutai
Sekope Tiueti	Toutai Akoako

Na'e fakahoko 'a e malolo 'eve'eva 'a Toma Kauvaka, 'Ofisa Tekinikale Kalasi II, 'i he kuata faka'osi 'o e ta'u.

Na'e fai pe foki mo hono monomono 'o e ngaahi vaka 'o e Potungaue 'o hange ko e MFV *Ekiaki*, MFV *Albacore*, MFV *Ngutulei*, MFV *Vete* moe *Tangafa*.

Ne lava foki mo hono langa 'o e fale nofo'anga 'o e Potungaue Toutai 'i Ha'afeva pea pehe ki hono ngaahi mo monomono 'o e 'u fale nofo'anga 'o e kau ngaue 'i Pangai.

Fiema'u 'i he kaha'u

- Ke monomono 'a e falengaue fo'u'anga vaka mo e falekoloa 'o e fo'u'angavaka.
- Ako'i taautaha 'o e kau ngaue.
- Ngaahi naunau fo'ou mo ha ngaahi misini.

'Enisinia

Ko e tafa'aki 'Enisinia 'oku nau tokanga'i fakalukufua 'a e ngaahi me'a fakamisini kotoa 'a e Potungaue 'o kau ai 'a e ngaahi Vaka Toutai 'a e Potungaue (MFV *Albacore*, MFV *Ekiaki*, mo e MFV *Ngutulei*) ngaahi 'aisi mo e ngaahi me'alele. 'Oku 'ata pe foki 'a e Va'a ni ki hano ngaahi 'a e ngaahi misini vaka taautaha mei tu'a. Ko e kau Ngaue 'e toko 8 'i he va'a ni. 'Oku 'i ai 'a e ongo lakanga 'e ua 'oku kei 'ata.

Siotame Vaipuna	'Ofisa Toutai
Lakanga 'ata	'Ofisa Toutai
Lomio Tonga	'Ofisa Teknikale Kalasi II
Siosifa Fisi'ipeau	Tokoni Toutai
Pala'a Mausia	Tokoni Toutai
'Uluaki Vaipuna	Toutau Akoako
Viliami 'Utumoengalu	Toutai Akoako
Lakanga 'ata	Faka'uli

I 'Aokosi, ne kamata ai 'a e ta'u 'e ua 'a e ngaue'ofa 'a Mr. Kazuyuki Sakamoto ko e 'enisinia 'uhila mei he Kautaha Ngaue'ofa mei Siapani. Ne foki atu 'a Mr. Shinji Nagai, ko e 'enisinia misini fakapipiki mei he Kautaha Ngaue'ofa mei Siapani 'i ha lava lelei 'a e ta'u 'e ua 'ene ngaue 'i he va'a 'enisinia 'a e Potungaue 'i Ha'apai.

Na'e lava foki 'i 'Epeleli mo Me 'a hono toho fakata'u 'o e MFV *Ngutulei* mo e *Albacore*. Ne lava foki mo ha fanga ki'i monomono ne fai ki he MFV *Vete* mo e fanga ki'i vaka toutai iiki 'i he lolotonga 'o e ta'u.

'I 'Okatopa ne fakahoko 'e he 'ulu 'o e va'a ni ha'a ne ki'i malolo makehe pea fakafetongi mai 'e Sioeli Pasikala, 'enisinia pule, MFV *Ekiaki* 'o ne le'ole'o. Ne fakafisi mei he ngaue fakapule'anga 'a Pouvalu Blake ko e 'Ofisa Toutai. 'Oku feima'u ha kau ngaue ki he ngaahi 'elia ko 'eni : Faka'uhila 'e 1 mo e 'Enisinia 'aisi 'e 1.

'Ngaahi me'alele

Tepile 19 : Ngaahi me'alele 'a e Potungaue 1997

Ta'u	Fika Laiseni	Fa'ahinga	Feitu'u	Tu'unga	Tokoni/pa'anga
1984	P. 1015	Toyota hilux van	Tuimatamoana market	sai pe	FAO
1987	P. 768	Izuzu truck	Sopu	sai	JICA
1990	P. 935	Toyota hilux van	Ha'apai	sai pe	Pa'anga Talite
1990	P. 936	Toyota hiace van	Sopu	sai pe	Pa'anga Talite
1992	P. 149	Toyota hilux van	Sopu	sai pe	JICA
1992	P. 3413	Toyota hiace van	Sopu	sai	JICA
1992	P. 474	Toyota hilux van	Sopu	sai	JICA
1992	P. 352	Toyota land cruiser van	Vava'u	sai pe	RDA
1994	P. 1026	Toyota van	Sopu	sai	Pa'anga Talite
1997	P. 39	Toyota hilux van	Vava'u	kei fo'ou	Pa'anga Talite
1997	P. 103	Toyota hilux van	Ha'apai	kei fo'ou	Pa'anga Talite
1997	P. 152	Toyota hilux van	Sopu	kei fo'ou	Pa'anga Talite

Ne hoko ha fakatamaki ki he P1016, Toyota Hilux 'i ha fakatu'utamaki 'i he hala pule'anga. 'Oku 'i ai mo ha ngaahi me'alele 'oku totonu ke fakafetongi.

Ne tau mai ha me'alele fo'ou 'e tolu (1 Toyota double cab 4WD, (Vv); 2 Toyota double cab for (TBU and HP) na'e fakatau mei Siapani 'i he lolotonga 'o Tisema 'o fakapa'anga 'e he Pa'anga Poloseki ki he Fakalalaka 'oku tauhi 'e he FFA.

Ngaahi misini 'aisi

Ko e ngaahi misini lahi 'oku nau 'i he tu'unga fakatu'utamaki, mo maumau pea 'oku fu'u fiema'u ke fetongi.

Vaivai'anga

- Si'isi'i 'a e kongokonga misini
- Si'isi'i e ngaahi me'a ngaue makehe
- Tokosi'i 'a e kau ngaue potoi ngaue

3.3.3 Va'a Fakamaketi mo e Fakalalaka 'o e Maketi

Ko hono pule'i mo tokanga'i mo hono fakahoko 'o e ngaahi fatongia 'o e Maketi Ika Tu'imatamoana lolotonga 'a e ta'u 1997, na'e makatu'unga ia mei he ngaahi tefito'i me'a ko 'eni :

- Kau nague
- Tu'unga fakapa'anga
- Koloa mo e ngaahi ngaue
- Naunau mo e me'angaue
- Fakalelei'i 'o e Maketi Tuimatamoana

Kau ngaue

Na'e faifatongia 'i he maketi mo e tafa'aki ni ha kau ngaue tu'uma'u 'e toko 4 pea mo ha kau ngaue lau'aho 'e toko 5. Na'e hiki atu 'i Siulai 'a Heleni K. Po'uhila (Kalake Kalasi 3) mei he Maketi Tuimatamoana ki he 'ulu'i 'ofisi 'o e Potungau 'i Sopa pea talu mei ai mo e te'eki ma'u mai hano fetongi. Na'e fakahoko foki 'e 'Isileli Ula (Tokoni Toutai Ma'olunga) 'a 'ene malolo 'eve'eva 'aho 'e 108 'i he 'aho 21 'o 'Aokosi pea ne toe foki pe 'o kamata ngaue 'i he 'aho 8 'o Tisema.

Hingoa	Lakanga	Ngaahi fatongia
Po'uha Hasiata	'Ofisa Teknikale Kalasi II (Pule Maketi Tuimatamoana)	'Ulu 'i he va'a ngaue ni pea mo pule'i 'a e ngaue faka'aho 'a e Maketi Tuimatamoana.
'Isileli Ula	Tokoni Toutai Ma'olunga	Tokonga'i 'a e tafa'aki fakahifo'anga mo fakatau'anga ika 'a e maketi.
Mafi Toutai Havea	Toutai Akoako	Tokanga'i e ngaahi me'angaue mo e tauhi'anga koloa momoko 'a e maketi.
Lakanga 'ata	Kalake Kalasi III	Tauhi mo ngaue ki he ngaahi me'a fakapa'anga 'a e maketi.

Tu'unga fakapa'anga

'I he Tepile 20 'i lalo, 'oku ha ai 'a e pa'anga ngaue 'a e maketi 'a ia na'e vahe'i mai 'i he 'esitimeti angama-heni ki he ta'u fakapa'anga 1996-1997 mo hono toenga 'i he 'aho 30/6/1997. Pea 'i he ta'u fakapa'anga 1997-1998 na'e fakalele pe 'a e maketi 'aki 'a e pa'anga na'e vahe'i mai 'i he 'esitimeti fakalalaka 'i ha vouti ki he ngaahi ngaue fakatoutai 'oku 'ahi'ahi fakakomesiale 'i Tongatapu, vakai ki he Tepile 21. Ko e pa'anga humai na'e tanaki 'e he maketi 'i he 1997 'oku ha ia 'i he Tepile 22.

(i) Pa'anga Ngaue :

Tepile 20 : 'Esitimeti Angamaheni 1996 - 1997

Vouti	Esitimeti fakakatoa	Toenga 'i he 30/6/97	Toe pe Nounou
Vahe kau lau'aho	4,000.00	336.78	Toe
Totongi fetu'utaki	1,500.00	72.21	Toe
Tauhi maketi	4,500.00	46.64	Toe
Tauhi me'angaue 'ofisi	800.00	78.39	Toe
Tauhi misini	4,000.00	74.19	Nounou
Totongi 'uhila	20,000.00	340.45	Toe
Totongi vai	2,500.00	86.28	Toe

(ii) Pa'anga Ngaue:

Tepile 21 : 'Esitimeti Fakalalaka 1996/1997 mo e 1997/1998

Vouti	Fakakatoa 96-97	Toenga 'i he 30/6/97	Fakamatala
Fakalelei'i 'o e Maketi Tuimatamoana	9,160.86	29,719.12	Na'e toki tali 'i he 'aho 19 'o Sune 'a e kole pa'anga makehe ki he kongā 3 'o e ngaue ni, ko e T\$30,018.
Pa'anga ki he puha 'aisi	11,643.65	7,855.08	Na'e ngaue'aki ki he vahe mo e monomono puha 'aisi
Vouti	Fakakatoa 97-98	Palanisi 31/12/97	Fakamatala
Fakalelei'i 'o e Maketi Tuimatamoana	9,500.00	9,500.00	Te'eki ngaue'aki, talitali ki hano fakamafai'i 'o e toenga mei he 1996-1997
Pa'anga ki hono no atu 'o ngaue'aki 'a e ngaahi puha 'aisi 'a e maketi	28,142.00	28,595.11	Talu mei Siulai mo e fai kotoa 'a e fakamole 'a e Maketi Tuimatamoana mei he pa'anga ko 'eni. 'I he taimi tatau pe na'e toe fakahu ki ai mo e pa'anga humai hono kotoa.

(iii) Pa'anga Humai:

Tepile 22 : Pa'anga humai na'e tanaki mei he 'aho 1 'o Siulai ki he 31 'o Tisema, 1997

Vouti	Ma'u'anga pa'anga	1/1-30/6/97	1/7-31/12/97	Katoa 1997
	Cold Storage Fees	6,877.58	9,014.63	15,892.21
	Sale of Ice	5,426.75	7,383.16	12,809.91
	Table rental fees	1,512.06	3,142.51	4,654.57
	Hire of weighing sale	570.00	1,007.50	1,577.5
	Hire and use of cooler boxes	-	2,642.50	2,898.00
	Sundries	1,032.60	4,013.61	5,046.21
4 : 2A	Toutai fakalukufua	15,418.99	-	15,418.99
62 : E-9 (Rev. fund)	Sale of fish	10,160.34	21,107.13	31,267.47
62 : E-13 (Rev. fund)	Hire cooler boxes & other	255.50	27,353.91	27,609.41
	Pa'anga humai fakakatoa	25,834.83	48,461.04	74,295.87

Koloa moe ngaahi ngaue 'a e maketi

(i) Tauhi'anga koloa momoko

'I he Tepile 23, 'oku ha ai 'a e fa'ahinga koloa mo hono lahi 'i he fua mamafa 'aia na'e fakamomoko mo tauhi momoko 'i he maketi lolotonga 'a e ta'u.

Tepile 23: Fa'ahinga mo hono fua mamafa 'o e koloa na'e tauhi mo fakamomoko 'i he maketi.

Koloa	Mamafa 'i he kilokalami	Mamafa 'i he toni metuliki
Me'atokoni mei tahi (ika, 'uo, etc)	21,592.6	21.6
Mounu ki he toutai	8,391.0	8.4
Kakano'i manu	41,466.4	41.5
Fua 'o e fonua (ngoue)	55,474.5	55.5
Me'akehe (inu momoko etc)	2,338.0	2.3
Katoa	129,262.5	129.3

(ii) Fakahifo'anga ika:

'Oku ha 'i he Tepile 24 'i lalo 'a hono lahi 'i he fua mamafa 'a e ngaahi me'a tokoni mei tahi na'e fakahifo mai ki he maketi 'o taumu'a ke hu atu ki tu'apule'anga mo fakatau fakalotofonua.

Tepile 24 : Lahi 'o e koloa me'a tokoni mei tahi na'e fakahifo kimaketi:

Koloa	Mamafa 'i he kilokalami	Mamafa 'i he toni metuliki
Fish for export	35,147.37	35.15
Fish for local sales	108,387.18	108.38
Katoa	143,534.55	143.55

(iii) 'Aisipoloka

Na'e laka hake 'i he toni metuliki 'e 85.4 'a e 'aisipoloka na'e lava 'o ngaohi mo fakatau atu ki he kakai. Na'e fu'u ma'olunga 'aupito 'a hono fiema'u 'o e 'aisipoloka ka e ma'ulalo 'aupito 'a e 'aisipoloka na'e lava 'o ngaohi tupu mei he toutou maumau 'a e misini ta 'aisipoloka pea pehe ki he fa'a fuoloa 'a e tali ki he kongokonga mei muli.

'I he 'ene pehe, kuo fu'u motu'a pe 'a e misini ni pea 'oku fiema'u ia ke fetongi.

Ngaahi naunau mo e me'angaue

(i) Ngaahi loki 'aisi

'I he Tepile 25 'i lalo 'oku ha ai 'a e ngaahi me'angaue fakamomoko mo honau tu'unga ngaue takitaha.

Tepile 25 : Ngaahi me'angaue mo homnau tu'unga ngaue takitaha

Me'angaue	Tu'unga lolotonga 'a e ta'u	Tu'unga 'i he 'osi 'a e ta'u
'Aisi fakafefeka fika 1	Lolotonga monomono mo fakalelei'i	Kei fakalelei'i mo tali kongokonga
'Aisi fakafefeka fika 2	Ngaue lelei pe	Ngaue lelei pe
'Aisi momoko fika 1	Ngaue lelei pe	Ngaue lelei pe
'Aisi momoko fika 2	Ngaue lelei pe	Fiema'u ke monomono mo fakalelei'i
'Aisi momoko mo fakamokomoko	Ngaue lelei pe	Ngaue lelei pe
'Aisi fakamokomoko	Ngaue lelei pe	Ngaue lelei pe
Loki 'aisipoloka	Ngaue lelei pe	Ngaue lelei pe
Mata fika 1 'o e misini ta 'aisipoloka	Ngaue pe mo fa'a maumau	Ngaue pe ka 'i ha tu'unga ta'efakafiemale
Mata fika 2 'o e misini ta 'aisipoloka	Tatau pe mo e mata fika 1	Maumau 'aupito, fiema'u ke fetongi

(ii) Naunau fetuku mo ngaahi'anga ika :

'Oku ha 'i he Tepile 26 'a e ngaahi me'a ngaue mo e naunau ni mo honau ngaahi tu'unga takitaha.

Tepile 26 : Naunau

Me'angaue	Tu'unga
Saliote teke uta mamafa 'e 6	Ne nau ngaue lelei kotoa pe ka 'oku fiema'u ke fakalelei'i honau sino
Misini tutu'u ika 'e 1	Ne ngaue lelei pe talu mei he lava hono monomono 'i 'Epeleli, 1997
Siaki teke palati 'e 2	Ne ngaue lelei 'a e 1 ka koe 1 na'e kei monomono talu mei 'Okatopa
Kato pe topu fetuku ika 'e 150	Kei tauhi pe mo ngaue'aki 'i loto maketi
Puha 'aisi lalahi tauhi'anga ika 'e 30	Kei no atu mo ngaue'aki 'i loto maketi
Me'afua mamafa tatau 'e 6	Kei lelei kotoa pe mo ngaue'aki 'i loto maketi
Me'afua mamafa tu'u 'e 2	Ko e 1 na'e ngaue lelei pe pea 1 kuo 'osi maumau talu mei he 1995

(iii) Me'alele

(a) Misini hiki palati : Na'e ngaue lelei 'a e misini ni 'o a'u ki he 'osi 'a e ta'u

(e) Veeni (P1015) : Na'e 'ikai fakafiemale 'a e tu'unga ngaue 'o e me'alele ni. Na'e 'ave ki he falengaue faka'enisinia 'o e potungaue ke fakalelei'i 'i Tisema. Na'e 'omai 'a e veesi P149 mei he 'ulu'i 'ofisi ko hono fetongi 'o e P1015 ka na'e tatau pe 'a e tu'unga na'e 'i ai 'a e P149 mo e P1015.

Fakalelei'i 'o e Maketi Tuimatamoana :

Ko e konga faka'osi pe konga 3 'o e ngaue ni na'e uesia ia tupu mei he founga ngaue 'a e Falepa'anga. Na'e 'osi pe 'a e ta'u 'oku te'eki faka'ata mai 'a e pa'anga ke fai'aki 'a e ngaue.

Ngaahi faingata'a'ia'anga :

(i) Ngaahi palopalema tatau 'i he ta'u kotoa :

- Si'isi'i e kongokonga misini 'oku tauhi.

- Tokosi'i 'a e kau 'enisinia ki hono tauhi, monomono mo fakalelei'i 'a e ngaahi misini. 'Ikai vahe'i mai ha pa'anga 'i he 'esitimeti angamaheni ke fakalelei'aki 'a e maketi, vahe 'a e ngaue lau'aho mo e tauhi 'o e ngaahi misini.
- 'Ikai loko faka'aonga'i 'e he kau toutai 'a e maketi mo hono ngaahi me'angaue.

Ko e palopalema 'uluaki, 'e lava hano fakalelei'i ha konga 'i ha kakato 'a e ngaue ki hono fakalelei'i 'o e maketi. Ko e fika ua 'e toki malava pe ke fakalelei'i 'i hano ma'u ha taha 'enisinia 'oku poto fe'unga 'i hono tauhi mo tokanga'i 'a e 'u misini 'aisi pea ke ngaue tu'uma'u 'i he maketi. Ko e fika 3 'e malava ke fakalelei'i 'okapau 'e 'i ai ha pa'anga ngaue pe 'a e maketi 'e vilo fakataha pe ai 'ene fakamole mo 'ene pa'anga humai. Ko e palopalema faka'osi 'e malava pe ke fakalelei'i 'okapau 'e ngaue 'a e ngaahi tu'u-tu'uni 'o e lao toutai ki hono fakamafai'i 'o e ngaahi feitu'u fakatau'anga ika. Ko hano toe fakamahino ange tupu mei he 'ikai fakahaa'i atu a'e tefito'i palopalema. Ko e maketi 'oku fu'u mama'o mei he lolotonga 'o e fefakatau'aki'anga 'a ia 'oku'ikai malava 'a e tokolahi ke nau a'u ki he maketi. 'I he palani lolotonga 'oku 'amanaki ke 'o hake ai 'a e palo-palema ni.

(ii) *Ngaahi palopalema'oku fiema'u pe ke fakahaa'i :*

- Si'isi'i 'a e 'aisipoloka 'oku lava 'o ngaohi tupe mei he kovi 'a e misini lolotonga, he kuo ta'u 10 eni.
- Ta'efe'unga mo 'ikai ma'a 'a e feitu'u moe me'angaue 'oku fai 'aki hono teuteu'i mo fa'oaki ai 'a e ika 'oku 'amanaki 'ave ki tu'apule'anga
- si'isi'i ha ngaahi palani ngaue hokohoko.
- Ko e kei holisi avaava 'a e maketi 'o efua, 'uheina, langoa, vevea pea 'ikai lava 'o pukepuke ke tu'u ma'u 'a e fua mafana.

(ii) *Fakalelei'i 'o Maketi Tuimatamoana :*

Na'e konga 3 'a e ngaue ni pea fakapa'anga ia mei he talite toutai mo 'Amelika. Ko e taumu'a 'o e ngaue ni ke monomono 'a e ngaahi naunau 'aisi 'i he maketi pea 'i ai mo ha kongokonga 'e tauhi. 'I Ma'asi ne kakato ai 'a e konga 'uluaki, pea 'osi 'ave mo e tohi hu koloa ki he ngaahi kongokonga 'i he konga ua. Pea 'oku kei 'i ai pe 'a e toenga pa'anga 'okapau 'e fakamahino'i fakalelei 'a e ngaahi palopalema.

Ko ha misini 'aisipoloka fo'ou ke tanaki ki he misini lolotonga 'e fu'u fiema'u ke hiki'i hake 'a e lahi 'o e 'aisipoloka 'oku ngaohi ke feau 'a e kaka 'o e fiema'u 'aisipoloka 'a e kau toutai pea mo e fonua foki. Pea pehe ki hano langa ha loki lelei mo fakanaunau lelei ki he fa'o'anga ika, 'a ia ko hano hoko'aki 'a e maketi ki he tafa'aki fakahahake.

3.3.4 Tafa'aki Pule'i 'a e Tu'unga 'o e Ola 'o e Ika

Ko e taha 'o e ngaahi kaveinga mahu'inga fekau'aki mo e fakalalakaka 'o e tafa'aki ki he Toutai ko hono tokanga'i 'o e tu'unga ma'olunga pe kualiti 'o e mo'ui 'a e ika (Fish Health Quality Management). Ko e taha 'i he ngaahi fonua 'oku fakatau ki ai 'a e ika mei Tonga ni 'a e Pule'anga 'Amelika kuo nau 'osi ngaue'aki 'o kamata 'i Tisema 1997 'a e Hazard Analysis & Critical Control Point (HACCP) pe ko hono 'analaiso 'o e tu'unga 'o e ika pea toki hu ange ki honau pule'anga.

Kuo 'osi fokotu'u ha va'a 'i he Potungaue ke fatongia'aki hono pule'i 'a e tu'unga 'o e ika ke fakatatau mo e fiema'u fakavaha'apule'anga ko ia. Pea koe 'uhi ke fakapapapu'i hono pule'i lelei 'o e HACCP mo tokoni'i 'a e kau faktau ika ki tu'apule'anga, kuo fokotu'u ai 'e he Potungaue 'i he tafa'aki ko 'eni ha 'Ofisa kuo 'osi paasi ke faifatongia he tafa'aki ko ia. Na'e 'osi lava foki ha ki'i ako fakalotofonua fekau'aki mo e HACCP 'i Tonga ni.

Tupu mei he fe'amokaki fakakaungaue kuo fokotu'u pe 'a Viliami 'Anitimoni Petelo ko e 'Ofisa Toutai pule ki he Va'a ngaue ki tu'a 'a e Potungaue ke ne toe tokanga'i mo e va'a ko 'eni.

3.3.5 Ngaue ki tu'a

Talateu

'Oku uesia 'a e faifatongia 'a e va'a ni tupu mei he tokosi'i 'a e poto'i ngaue. Ko e kau sitafu foki 'o e va'a ni 'oku nau toe faifatongia ki he tauhi mo e laiseni kau ai mo e tafa'aki fakalao mo e pule'i 'o e kualiti 'o e ngaahi me'atahi.

Na'e kakato foki 'i Siuali 'a hono mape'i 'o e ngaahi tu'u'anga pa ika 'i Tongatapu. Ko e va'a ni foki na'e faifatongia ki hono teuteu'i 'o e Faka'ali'ali Ngoue mo e ngaahi ngaue'anga 'o e 1997 'aia na'e fakahoko 'i Vava'u, Ha'apai, 'Eua & Tongatapu.

'Oku faka'amu 'a e Potungae Toutai ke fakahoko atu ha fakamalo ki he ngaahi tokoni kotoa na'e fai mei he tafa'aki kehekehe fekau'aki mo e ngaahi pale 'i he Faka'ali'ali Ngoue & Ngaahi Ngaue'anga 1997.

Koe ngaahi Poe tohoaki Ika (FAD) kotoa na'e fokotu'u 'i he vahe Tongatapu mo 'Eua na'e mole tupu mei hono maumau'i 'e he saikolone ko Hina. Na'e toe fetongi 'i he kongaloto 'o 'Aokosi 'a e taha 'o e Poe Tohoaki Ika 'i he vahe Tongatapu. Ko e tu'unga 'o e Poe Tohoaki Ika ko 'eni ko e Tikili 21 miniti 00.395 'o e Latitute Tonga mo e tikili 175 miniti 20.14 'o e Longitute Hihifo 'i he loloto ko e mita 'e 1105. Ko e tu'unga ko 'eni 'oku maile 'e 3.5 ki he Tokelau Hihifo 'o e Niu'aunofu Point.

Vaivai'anga

- tokosi'i e kau ngaue
- lolotonga 'i tu'apule'anga 'a e taki 'o e va'a ngaue kitu'a 'i he ako pea 'oku fiema'u ke fakapapa'i hono fetongi.
- si'isi'i ha ngaahi palani ngaue hokohoko.

Va'a Toutai 'Eua

'Oku 'ikai ha 'Ofisa Toutai 'e faifatongia 'i 'Eua 'i he lolotonga 'o e faka'ali'ali Ngoue mo e Ngaahi Ngaue'anga 1997 na'e faka'aonga'i 'e he kau ngaue mei Tongatapu ni 'a e'ofisi 'o e Potungae Ngaue & Vaotata.

Ko Steve Beverly ko e maasita Pule Toutai mei he Komisoni 'o e Pasifiki Tonga (SPC), Taniela Koloa, 'Ofisa Toutai Pule, Sione Kolo, 'Ofisa Teknikale Kalasi I, Tevita 'Ahoafi, 'Ofisa Teknikale Kalasi II pea mo SIIika Ngahe'Ofisa Teknikale Kalsi II na'a nau 'a'ahi ki 'Eua mo tokoni ki hono teu 'o e faka'ali'ali Ngoue mo e ngaahi Ngaue'anga 1997.

Va'a Toutai Niuatoputapu

Talateu

Ko e Va'a Toutai Niuatoputapu ko e konga pe ia 'o e Va'a Ngaue-ki-Tu'a 'a e Potungae Toutai 'i Nuku'alofa pea 'oku fai fatongia ai ha sitafu 'e tokotaha. Na'e lava hano 'ovaholo 'o e misini ngaahi 'aisi he lolotonga 'o e ta'u pea 'oku 'i ha tu'unga lelei 'ene ngaue. Tupu mei he fu'u mama'o 'a e motu ni 'oku faingata'a ai hono tauhi mo tokanga'i 'a e misni mo e ngaahi naunau mei Sopa.

Me'angaue & nofo'anga

Senoleita 'Uhila

Ko e ongo misini senoleita 'e ua 'oku 'i Niuatoputapu pea ngaue lelei, taha kki he 'aisi fakamokomoko pea ko hono ua ki he ngaahi 'aisi poloka.

Vaka faipa mo e misini fakapipiki

Ko e ki'i vaka faipa 'oku fiema'u ke monomono pea ko e misini fakapipiki 'oku fiema'u ke fakafo'ou hono tafa'aki.

Nofo'anga

Na'e 'osi tali foki ke fakafo'ou 'a e fale nofo'anga pea ke fakapa'anga mei he pa'anga poloseki fakalakalaka 'aia 'oku tauhi mo pule'i 'e he FFA. Ko e poloseki ko 'eni 'e kamata 'i he 1998. Ko e ngaahi naunau kehe 'oku fiema'u 'oku kau ai 'a e misini kosi musie, i fakamokomoko 'uhila, komipiuta mo ha puipui fo'ou ki he 'ofisi.

3.3.6 Va'a Toutai Vava'u

Ko e Va'a Toutai Vava'u 'oku 'i ai ha va'a iiki 'e 6, tafa'aki 'Etimini, 'Akuakalasa mo e Fekumi, Tauhi mo Ngaue ki Tu'a, Fakamaketi ika, Fo'u'anga Vaka mo e 'Enisinia.

Na'e fakatefito 'a e ngaue 'a e Potungae Toutai 'i Vava'u 'i he 'Akuakalasa, kau ai mo e faama'i 'o e Tofe ki he 'ahi'ahi 'o e mata'i tofe, Ngaue ki Tu'a mo e kau toutai fakalotofonua mo hono tokanga'i mo fakahoko 'a e ngaahi tu'utu'uni fekau'aki mo e Ngaahi Tu'utu'uni ki he fakatolonga 'o e ngaahi me'a mo'ui 'i 'oseni.

Ngaahi va'a iiki

'Etimini

'Oku 'i he va'a 'Etimini 'a e Pule'i 'o e kau ngaue mo e tokanga'i 'o e Pa'anga. Ko e va'a 'eni 'oku ne pule'i fakalukufua 'a e Potungae Toutai 'i ava'u. Na'e ngaue 'i Vava'u ha kau sitafu 'e toko 10 mo e ngaue lau'aho 'e toko 5.

Na'e hiki atu 'a Ve'a Kava, Tokoni Toutai mei Nuku'alofa ki Vava'u 'i 'Aokosi ke ngaue 'i he 'Akuakalasa & Fekumi. 'I he mahina Sepitema na'e hiki ai 'a 'Aisea Vailea mei Vava'u ke hoko ko e 'Ofisa pule 'i Niuatoputapu. Na'e fokotu'u foki 'a Fotu Tu'i'onetoa ki he lakanga Toutai Akoako.

'Aisea Tu'ipulotu	'Ofisa Tekinikale Kalasi I
'Otinili Fisi'ikava	'Ofisa Tekinikale Kalasi II
Siola'a Malimali	'Ofisa Tekinikale Kalasi II
Sio 'Ofanoa	Tokoni Tooutai Ma'olunga
'Epalahame Taufalele	Tokoni Toutai Ma'olunga
Ve'a Kava	Tokoni Toutai
Sione Fine	Tokoni Toutai
Emeline Tonga	Toutai Akoako
Fotu Tu'i'onetoa	Toutai Akoako
Koliniasi Hafoka	Toutai Akoako
'Alamoti Fa'uvao	Toutai Akoako
Lakanga 'ata	Kalake faitaipe Kalasi I

Kau Ngaue'ofa

Na'e ngaue 'i Vava'u ha tokotaha ngaue'ofa mei Siapani ko Mr. Masakuzu Takahashi 'i he tafa'aki ki hono fekumi mo hono faama'i 'o e ngaahi me'amo'ui 'o tahi. Ko e fakafou mai 'eni mei he Kautaha Ngaue'ofa 'a Siapani, ko e (JOCV).

Fefolau'aki

Na'e lava mai 'a e Sekelitali ma'a e Toutai, 'Akau'ola fakataha mo Dr. A.D Lewis & Mr. Keith Bigelow, 'Ofisa mei SPC 'i 'Epeleli 'o potalanoa mo e kau toutai 'i Vava'u fekau'aki mo e tu'unga 'o e valu 'i he kongataha faka'ekonomika 'o Tonga ni.

Na'e lava ai mo ha feme'a'aki mo e Kovana 'o Vava'u ke fakama'ala'ala kiate ia 'a e tu'unga 'o e 'a'ahi ne fai atu. Ne lava foki mo ha talanoa mo e 'ofisi fakalalakala 'a Vava'u fekau'aki mo e uafu toutai 'i Vava'u. Na'e lava mai 'a e Sekelitali, 'Akau'ola, Mr Owa 'o e kautaha ko e Hon'uhi Co. ke vakai'i 'a e ngaahi feitu'u 'i Vava'u e ala ma'u ai 'a e Limu Tanga'u.

Na'e lava atu foki mo e pule 'o e Maketi Tuimatamoana, Po'uha Hasiata, T.O.II ki Vava'u 'i Novema ke vakai'i na'a lava ke fokotu'u ha fakatau'anga ika ai. Na'e lava atu 'a e Sekelitali Toutai, 'Akau'ola fakataha mo Steve Beverly mei he SPC, Tanilea Koloa, PFO mo Silika Ngahe T.O.II ke tokoni ki hono teuteu 'o e faka'ali'ali Ngoue mo e Ngaahi Ngaue'anga 1997 'i Vava'u.

Ngaahi malolo 'eve'eva

Lolotonga 'a e ta'u na'e lava ke fakahoko 'a e malolo 'eve'eva 'a e toko 3 'o e kau ngaue tu'uma'u 'a e Potungae Toutai, Vava'u. Ne kau ki ai 'a 'Aisea Tu'ipulotu, 'Ofa Moala mo Koli Hafoka. Na'e hiki 'a

‘Ofa Moala mei Vava’u he ‘osi ‘ene malolo ‘o hoko ko e ‘Ofisa Pule ‘i Ha’apai. Na’e le’ole’o ‘a Siola’a Malimali ‘i Vava’u ‘i he lolotonga malolo ‘eve’eva ‘a ‘Aisea Tu’ipulotu.

Ngaahi fakataha

‘I he mahina ko Me 1996 na’e fakahoko ai ‘i he Hotele Palataisi ‘i Vava’u ‘a e fakataha lahi hono 29 (FFC) ‘a e ngaahi fonua ‘o e Pasifiki ‘oku nau memipa ‘i he Kautaha Toutai ‘o e Pasifiki (FFA) pea ko e Pule’anga Tonga na’a ne tataki. Na’e lava mai ki ai ha kau fakataha ‘e toko 65 mei he ngaahi fonua memipa ‘e 16 mo e ngaahi kautaha fakafeitu’u kehe. Na’e fakaava ‘a e fakataha ‘e he Kovana Vava’u, ‘Eiki Nopele Tu’i’afitu.

Na’e fili ‘a e Sekelitali ma’ae Toutai, ‘Akau’ola ke ne Sea ‘i he fakataha . Na’e taki ‘e he ‘Ofisa Toutai Pule ‘o e Potungaue Toutai, Taniela Koloa ‘a e kau fakafongona mei he Pule’anga Tonga, fakataha mo ha kau memipa fanongo, hange ko ‘Anitimoni Petelo mei he ‘ulu’i ‘ofisi mei Tongatapu, Tevita Finau Latu mei he Va’a ‘o e Potungaue Toutai ‘i Ha’apai mo Siola’a Malimali mei he Toutai Vava’u.

Fekumi mo e faama’i ‘o e me’amo’ui ‘o ‘oseni

‘Oku ‘i ai ha ngaahi poloseki fekau’aki mo e fakaili mo fakatolonga ‘o e ngaahi me’amo’ui ‘o ‘oseni ‘oku fakahoko ‘e he tafa’aki ko ‘eni, ka ko e fo’i poloseki ki he mata’itofe ‘oku tu’ukimu’a taha ‘a ia ‘oku ha mahino mai ‘oku hokohoko atu ‘ene ola lelei.

Ko e ngaahi feitu’u ‘oku ‘ahi’ahi’i ai ‘a e faama tofe ‘i Vava’u ‘oku kau ki ai ‘a Hunga, Olo’ua, Vaipua, Mo’unga Talau mo ha ongo ki’i ‘elia kehe ‘e ua ‘i Neiafu.

Tauhi, Laiseni mo e Va’a Ngaue ki Tu’a

Ko e tafa’aki ko eni ki hono Tauhi mo e Laiseni ‘oku fu’u longomo’ui ‘aupito ‘i hono ta’ota’ofi ‘o e ngaahi ngaue ta’efakalao ‘a e ni’ihi ‘o e kau toutai. Ko hono ngaue’aki ‘o e kau ngaue tataui ki he ongo va’a ko ‘eni, Va’a Ngaue-ki-Tu’a mo e Tauhi mo e Laiseni ‘oku ne fakatupu ha ngaahi palopalema fekau’aki mo e sio ‘a e ngaahi kolo ki he kau ‘Ofisa Toutai. Kuo fai ha fokotu’u ke fakatokolahi ‘a e kau ngaue ‘i he tafa’aki ko ‘eni

Fakata’u’anga ika

Meimei ko e kotoa ‘a e ngaahi naunau mo e me’angaue na’e no atu ‘o ngaue’aki ‘e he Kautaha Fakamaketi ‘o e ‘Otufelenite (FIMCO), kuo fakafoki kotoa ki he Potungaue Toutai ‘i he kakato ‘o e taimi aleapau no.

Tu’unga lolotonga ‘o e ngaahi me’angaue mo hono naunau

Fika	Ngaahi me’angaue fakamokomoko	Tu’unga lolotonga
No.1	Freezer Store	Not working & in need of repair
2	Freezer Store	"
3	Chiller Room	"
4	Freezer Store	"
5	Blast Freezer	"
6	Blast Freezer	"
7	Freezer Store	"
1	Ice Plant	"
2	Ice Plant	"
3	Ice Plant (Japanese Aid)	"

Fo’u’anga vaka

Ko e ‘Ofisa ngaue tu’uma’u ‘e toko taha ‘oku ngaue ki hono monomono ‘o e ngaahi vaka toutai. ‘I he faka’osi’osi ‘o e ta’u na’e meimei lava kotoa hono liliu ‘o e vaka fute 35 ‘o e S.U.T.T. ‘o Hunga ke hoko ko e vaka toutai. ‘Oku taumu’a ‘a e vaka ni ke hoko ko e vaka taumata’u loloto.

'Enisinia

Ko e tafa'aki 'Enisinia na'a nau tokanga'i 'a e ngaahi me'a fakamisini kotoa pe 'a e Potungaue Toutai 'i Vava'u. 'Oku meimei ko e kotoa 'o e ngaahi ngaue koe fokotu'utu'u mei he Va'a 'Enisinia mei Tongatapu.

Koe ngaahi me'alele

Ngaahi me'alele	Tu'unga lolotonga
Veeni - L352	'oku 'i he tu'unga lelei
Misini fookilifi	'oku 'ikai ngaue
Motopaiki	'oku 'ikai ngaue

Ngaahi vaka

Vaka	Ngaue ma'ae	Tu'unga lolotonga
20 ft fibreglass boat	Management & Licensing	Ngaue lelei
Engine 30 Hp Mariner	Management & Licensing	Ngaue lelei
30 ft fibreglass	Pearl Oyster Project	Ngaue lelei
Engine 60 Hp Mariner	Pearl Oyster Project	Ngaue lelei

3.2.7 Va'a Toutai Ha'apai

Ko e fakalalakala 'o e toutai 'i Ha'apai 'oku makehe hono ngaahi palopalema tupu mei he vamama'o 'a e ngaahi motu.

Ko e pa'anga humai na'e tanaki 'i ha founga 'e 3, ko hono fakatau atu 'o e 'aisipoloka, fakatau atu 'o e kongokonga mo e monomono 'o e ngaahi vaka mo e misini vaka, mo e pa'anga humai 'i he ngaahi me'a kehe-kehe.

Ko e tafa'aki Fo'uvaka mo e 'Enisinia 'oku mahu'inga 'aupito 'e na fengae'aki 'i hono monomono 'o e ngaahi vaka toutai mo e ngaahi misini vaka 'a e kainga Ha'apai.

Ko Nomuka mo Ha'afeva 'oku na fakatou ngaue'aki takitaha 'a e misini ngaohi 'aisipoloka.

Kau nague

'Oku 'i he Va'a Toutai Ha'apai 'ae kau sitafu 'e toko 8. Ko e toko 7 na'e ngaue 'i he 'ulu'i 'ofisi 'i Pangai pea takitaha 'a Nomuka mo Ha'afeva. Na'e hiki hake mei he lakanga leipa 'a Talia'uli Napa'a ki he lakanaga na'e 'ata ko e Toutai Akoako lolotonga 'a e ta'u.

Pangai:	Tevita F. Latu 'Ofa Moala Sosefina Vili Tevita 'Atana Sailosi 'Alofi Anatapu Latu Talia'uli Napa'a	'Ofisa Toutai Ma'olunga 'Ofisa Tekinikale Kalasi II Kalake faitaipe Kalasi II Tokoni Toutai Tokoni Toutai Toutai Akoako Toutai Akoako
Ha'afeva:	Tevita Tonga'onevai	Tokoni Toutai
Nomuka:	Tu'iniua Tupou	Tokoni Toutai

Ngaahi poloseki lolotonga

Siakale vasuva

Ko e ngaahi siakale vasuva na'e fokotu'u 'i he 1995 na'e vakai'i ma'u pe pea 'oku 'i he tu'unga fakafiemalie. Meimei ko e kotoa 'o e ngaahi siakale vasuva na'e malu'i lelei 'e he kainga 'o e ngaahi 'otu motu 'oku 'i ai, ka na'e 'ilonga ha ngaahi maumau 'o ngalingali ko e keina 'e he ngaahi me'amo'ui kehe pe ko e kaiha'asi.

Poloseki ki he malolo

Ko e savea ko ia ki hono toutai'i 'o e malolo, 'a ia ko ha mounu lelei ki he fakatele, na'e mahino ai ko e matafonua 'o Ha'ano 'oku lelei taha ki he fa'ahinga toutai ko ia. 'I Novema, na'e tufaki atu ai ha seti nau-nau toutai malolo 'e 9 ki he kau toutai 'oku nau manako ki hono toutai'i 'o e malolo. Ko e tokoni foki 'eni mei he Pule'anga 'Aositelelia.

Savea'i 'o e ika momoa mo e tohi fakahinohino hono toutai'i 'o e mokohunu

Ko e fo'i poloseki ko 'eni kuo 'osi mahino ka kuo te'eki lava hano fakahoko. Kuo 'osi ma'u ha pa'anga ki ai ko e tokoni mei he Pule'anga 'Aositelelia. 'Oku makatu'unga hono toe vakai'i 'o e ika momoa ko e fiema'u ke 'ilo pe 'oku 'i ai ha maketi lelei ki ai fakalotofonua pe tu'apule'anga ke fakatau ki ai 'a e ika momoa 'oku teuteu'i 'e he kainga mei he 'Otu Ha'apai Loloto. Ko hono liliu ki he lea faka-Tonga 'o e fakahinohino ki he mokohunu 'a ia na'e fa'u 'e he komisoni 'o e Pasifiki Tonga na'e fakataumu'a ke fakalelei'i 'a e tu'unga 'o e mokohunu. Ko ha fakalalakaka pehe 'e malava ke ne fakapapau'i 'e ma'u ha totongi leleiange pea toe fakapotopoto'iange hono toutai'i 'o e mokohunu, ko ha taumu'a mahu'inga fekau'aki mo 'etau koloa kuo fakautuutu pea ngali kuo totu'a hono toutai'i.

Pa'anga humai

Teipile 27 : Katoa 'o e pa'anga humai na'e tanaki 'e he Va'a Toutai Ha'apai 1997.

Mahina	Pilot Commercial Activities	Fo'uvaka & 'Enisia	Government General Revenue
Sanuali	1,400.00	7.00	24.00
Fepueli	768.00	35.00	12.00
Ma'asi	1,287.00	20.00	21.00
'Epeleli	1,395.50	37.00	3.00
Mei	2,087.00	50.00	42.00
Sune	2,103.50	100.00	21.00
Siulai	1,191.60	65.00	3.00
'Aokosi	2,054.10	105.00	21.00
Sepitema	1,335.95	65.00	39.00
'Okatopa	2,064.90	155.00	24.00
Novema	1,735.30	5.00	9.00
Tisema	1,086.10	-	9.00
Total Revenue for 1997	18,508.95	644.00	228.00

Lolotonga 'uluaki mahina 'e tolu na'e 'ikai ngaue lelei 'a e ngaahi misini 'aisipoloka tupu mei ha ngaahi palopalema fakamakenika.

Fakahoko 'o e ngaahi tu'utu'uni ki he toutai

Na'e lava 'o fakamaau'i ha toko 8 fekau'aki mo hono ngaue ta'efakalao'aki 'o e misini uku kasa ko e Hookah mo e Scuba.

Faka'ali'ali Ngoue & Ngaahi Ngaue'anga

Na'e lava lelei hono fakahoko 'o e Faka'ali'ali Ngoue mo e Ngaahi Ngaue'anga 1997 'i Ha'apai pea 'Afio ki ai 'ene 'Afio Taufua'ahau Tupou IV. Na'e kau foki ki he Faka'ali'ali 'a e Va'a Toutai Ha'apai pea ko e ni'ihii 'o e kau ngaue mei he 'ulu'i 'ofisi 'o e Potungaue Toutai ne nau lava mai ki Ha'apai 'o tokoni ai hono teu 'o e faka'ali'ali.

Ngaahi vaivai'anga

Ko e vaivai'anga tefito pea 'oku kei hokohoko atu pe ko e tokosi'i 'a e kau ngaue kuo teuteu'i makehe mo taukei ki he ngaahi ngaue fekau'aki mo e toutai, tautefito ki he ngaue fekau'aki mo e va'a ki tu'a.

'Oku tanaki atu ki ai ke 'i ai ha vaka fe'unga ma'a Pangai, Ha'afeva mo Nomuka 'o tupu ai ha palopalema fakafe-folau'aki 'a ia na'e 'ikai lava hano veteki pea 'oku fiema'u ke fakahaa'i kapau 'oku fiema'u ke fakakakato fakalelei 'e he kau 'ofisa honau fatongia. Na'e 'osi 'i ai ha pa'anga ne fokotu'utu'u ki ha vaka ki Ha'afeva mo Nomuka ki he 1998. Ko e taha 'o e ngaahi vaka 'o e Potungaue 'i Nuku'alofa 'e fakafolau ke ngaue tu'uma'u 'i Ha'apai 'i he ta'ufo'ou.

4. Ngaahi Me'a Makehe

4.1 Talite Toutai mo e Pule'anga 'Amelika

Talu mei he fakahoko 'o e Talite Toutai mo e Pule'anga 'Amelika, kuo 'osi ma'u 'e he Pule'anga Tonga hono 'inasi peseti hongofulu ma nima (15%) ki he ngaahi vaha'a taimi laiseni kotoa pe.

Loloa 'o e laiseni	6 th	7 th	8 th	9 th	10 th
Pa'anga 'i he USD	148,866.85	147,630.33	149,824.76	149,722.98	148,652.83

Ko e ngaahi pa'anga ko ia ne fakahu hangatonu ki he Potungaue Pa'anga.

(a) *Poloseki pa'anga fakalalakala (PDF)*

Na'e ma'u 'e he Pule'anga Tonga ha US\$868,109.62. Ko e pa'anga ko ia 'oku tauhi mo pule'i 'e he FFA ki hono fakahoko 'o e ngaahi poloseki fakatoutai pea 'oku faka'aonga'i pe ki he ngaahi ngaue fekau'aki mo e toutai.

(e) *Peseti % 'o e 'inasi*

'Oku te'eki ma'u 'e he Pule'anga Tonga ha 'inasi mei he peseti 85% he 'oku 'ikai fakahoko ha toutai 'a e ngaahi vaka toutai 'Amelika 'i he potutahi 'o Tonga.

4.2 Faka'osi

Ko e Ngaue ko ia 'a e FAO/AUSAID fekau'aki mo e ngaahi va'a 'o e Potungaue Toutai. na'e lava 'i he faka'osin-ga 'o e ta'u. Ko ha ngaue tu'ukimu'a foki 'eni neongo na'e 'ikai masiva 'a e Potungaue Toutai 'i he ngaahi ngaue tatau 'i he ngaahi ta'u si'i kuo mahili atu.

Na'e faka'ata kotoa 'a e kau 'ofisa toutai ma'olunga ki ha'a nau lave fekau'aki mo e ngaue ko 'eni ko ia ai 'oku 'ikai ha fu'u fefaikehekehe 'aki 'i he ngaahi ngaue 'oku fiema'u ke fakahoko mo e ngaahi tu'utu'uni 'oku fiema'u ke fakakaukau'i mo ngaue'aki. Ko hono 'analaiso 'o e lipooti mo ha toe fetalanoa'aki mo e ngaahi Potungaue te nau ngaue fakataha lolotonga hono fakahoko 'o e ngaue ki ai 'e kakato 'i he ta'u fo'ou ki mu'a ia pea toki fakahu atu ki he fakataha Kapineti.

'Oku falala 'aupito 'a e Potungaue Toutai 'e hoko 'a e lipooti ko 'eni ko ha maka tu'unga lelei ki he ngaahi liliu 'oku fiema'u ke fakahoko 'i he loto Potungaue kae 'uma'a ko ha makatu'unga ki hono fakalalakala 'o e Toutai 'i he Pule'anga Tonga.

